بسم الله الرحمن الرحیم

خوشنویسی

رشته‌های گرافیک ـ صنایع دستی ـ چاپ دستی

گروه تحصیلی هنر

زمینهٔ خدمات

شاخهٔ آموزش فنی و حرفه‌ای

شمارهٔ درس ۳۴۳۴

۷۴۵ رشوند، اسماعیل
/۱۱ خوشنویسی/ مؤلف : اسماعیل رشوند ــ تهران : شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران،
خ ۵۴۴ ر ۱۳۹۲
۱۳۹۲ ۴ ۱ص :مصور ــ (آموزش فنی و حرفه‌ای؛ شمارهٔ درس۳۴۳۴)
متون درسی رشته‌های گرافیک ـ صنایع دستی ـ چاپ دستی گروه تحصیلی هنر، زمینهٔ خدمات.
برنامه‌ریزی و نظارت، بررسی و تصویب محتوا : کمیسیون برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی رشتهٔ گرافیک دفتر برنامه‌ریزی و تألیف آموزشهای فنی و حرفه‌ای و کاردانش وزارت آموزش و پرورش
۱ خوشنویسی الف ایران وزارت آموزش و پرورش کمیسیون برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی رشتهٔ گرافیک ب عنوان ج فروست

۱۳۹۲

همکاران محترم و دانش‌آموزان عزیز :

پیشنهادات و نظرات خود را دربارهٔ محتوای این کتاب به نشانی تهران ـ صندوق پستی شمارهٔ ۴۸۷۴/۱۵ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف آموزش‌های فنی و حرفه‌ای و کاردانش، ارسال فرمایند.

پیام‌نگار (ایمیل) info@tvoccd.sch ir

وب‌گاه (وب‌سایت) www.tvoccd.sch ir

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه‌ریزی محتوا و نظارت بر تألیف : **دفتر برنامه‌ریزی و تألیف آموزشهای فنی و حرفه‌ای و کاردانش**

نام کتاب : **خوشنویسی ـ ۳۵۹/۸۹ و ۴۶۷/۱**

مؤلف : **اسماعیل رشوند**

شورای برنامه‌ریزی و نظارت : **مهندس ابراهیم آزاد، مهرداد احمدیان، مژگان اصلانی، محمدحسن دانشگرنژاد، فاطمه رایگانی، فریده شهبازی و محمدرضا طهماسب‌پور**

آماده‌سازی و نظارت بر چاپ و توزیع : **ادارهٔ کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی**

تهران : خیابان ایرانشهر شمالی ـ ساختمان شمارهٔ ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)

تلفن : ۹ـ۸۸۸۳۱۱۶۱، دورنگار : ۸۸۳۰۹۲۶۶، کدپستی : ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹،

وب‌سایت : www.chap.sch.ir

صفحه‌آرا : **زهره بهشتی‌شیرازی**

طراح جلد : **بابک رشوند**

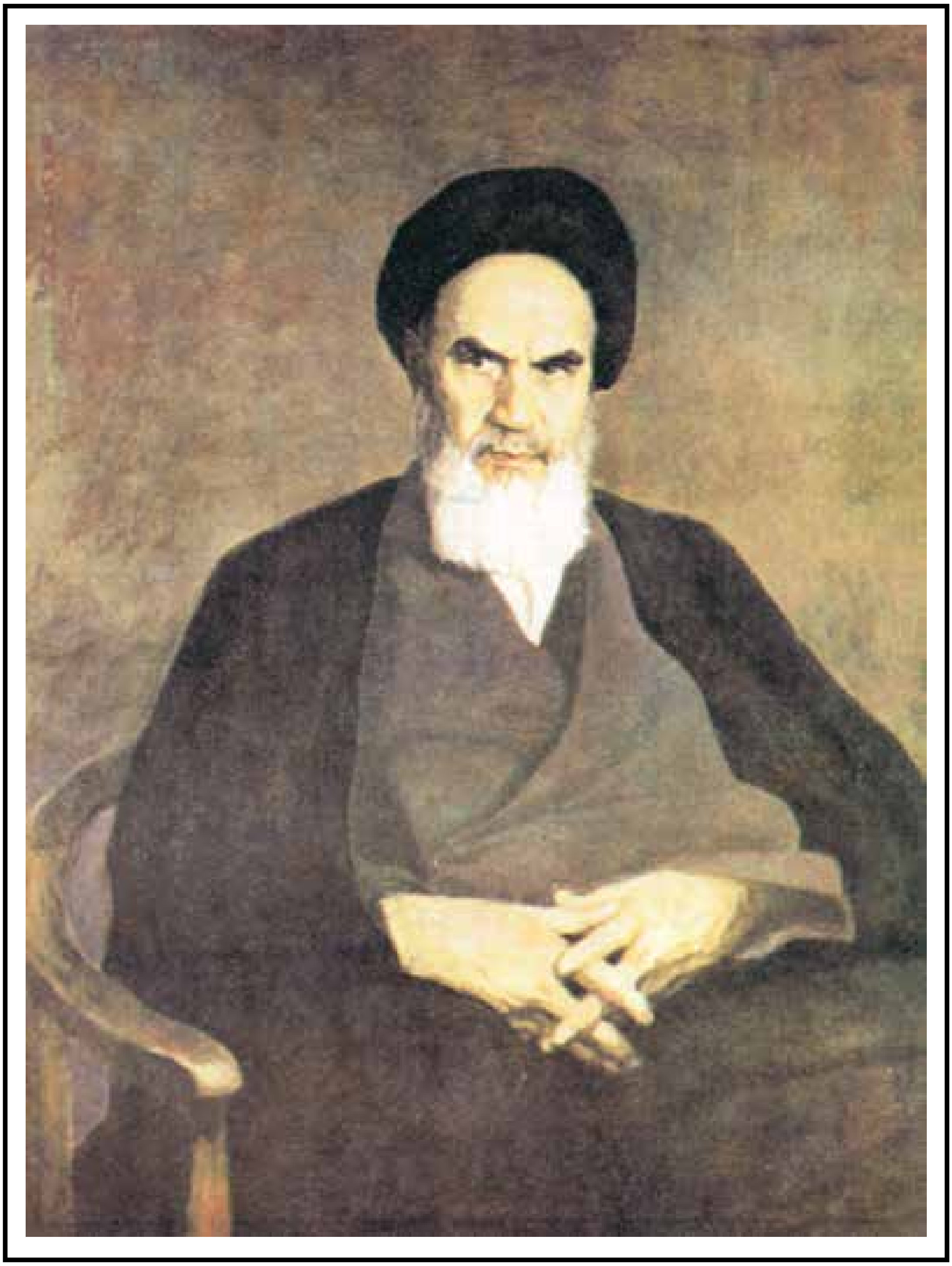
ناشر : **شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران : تهران ـ کیلومتر ۱۷ جادّهٔ مخصوص کرج ـ خیابان ۶۱ (داروپخش)**

تلفن : ۵ ـ ۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار : ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی : ۱۳۹ـ ۳۷۵۱۵

چاپخانه : **شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران «سهامی خاص»**

سال انتشار و نوبت چاپ : **چاپ سیزدهم ۱۳۹۲**

شابک ۶-۰۸۹۲-۰۵-۹۶۴ ISBN 964-05-0892-6

اثر استاد کیخسرو خروش

هنر عبارتست از دمیدن روح تعهّد در انسانها

امام خمینی

فهرست مطالب

مقدمه

خوشنویسی، زیبانگاری حروف و کلمات است براساس اصول و قواعدی مشخص و معین

توجه به خوشنویسی و گسترش آن در گذشته به دلیل کتابت قرآن و کتب احادیث بوده است آیاتی در قرآن مبنی بر عزت قلم و اعتبار آموختن باعث گردید تا خط در میان مسلمانان به عنوان پدیده‌ای الهی و روحانی مورد توجه قرار گیرد و از احترام ویژه‌ای برخوردار باشد همچنین برای هنرمند خوشنویس نیز آداب خاصی قائل گردیدند که مهارت ترک معاصی و صفای باطن از آن جمله است

هنر خوشنویسی هم در ثبت و نشر پیشرفتهای علمی و فرهنگی و همین‌طور در حوزهٔ هنرهای کاربردی به‌صورت گسترده‌ای مورد بهره‌برداری هنرمندانه قرار گرفته است

در عصر حاضر نیز با پیشرفتهای روزافزون که در صنعت عظیم چاپ پدید آمده و هر چند گاه فنآوری جدیدتری در این زمینه ارائه می‌گردد، خط همچنان جای شایسته خود را حفظ کرده است

کتاب حاضر که برای رشته‌های گرافیک، چاپ و صنایع دستی تألیف و تدوین شده است، در نظر دارد به موازات ارائه اطلاعاتی پیرامون دانش نظری خوشنویسی، فراگیران را در جهت آموزش و کسب مهارت عملی در نگارش نستعلیق و شناخت ویژگیهای انواع خوشنویسی رایج، یاری دهد

همه می‌دانیم کسب مهارت در خوشنویسی، جز با تمرینات عملی مداوم و متوالی ممکن نیست، در همین راستا سعی شده است، با ارائه شیوه‌های صحیح تمرین عملی و طرح تمرینات متنوّع در کتاب، فراگیران را در جهت نتیجه‌گیری بهتر از **تمرینات عملی** که بخش عمده‌ای از زمان جلسات را دربر می‌گیرد، یاری دهیم برای نیل به این هدف، از فراگیران گرامی انتظار می‌رود تمرینات کتاب را بر اساس شیوه‌های پیشنهادی و ارائه شده در کتاب و راهنماییهای هنرآموز محترم، با دقّت و حوصله انجام دهند

گفتنی است که تمرینات عملی کتابِ حاضر، در دو بخش **تمرینات کارگاهی** و **تمرینات منزل** ارائه شده است تمرینات کارگاهی در کارگاه خوشنویسی و زیر نظر هنرآموز مربوط انجام می‌شود و تمرینات منزل که برای هر جلسه یک تمرین درنظر گرفته شده است، در منزل صورت می‌پذیرد و در جلسهٔ بعد از سوی هنرآموز محترم جمع‌آوری می‌شود و مورد ارزشیابی قرار می‌گیرد

جدول بودجه‌بندی زمانی این کتاب در **۲۶ جلسه ۲** ساعته با توجه به مقدار مطالب درسی و تمرینات عملی، متناسب با زمان جلسات تنظیم شده است

از کلیه اساتید محترم و هنرمندان گرامی که اجازه فرمودند از آثارشان در کتاب استفاده شود و کتاب مزین به این آثار گردد کمال تشکر و قدردانی را دارم

امید است با عنایت پروردگار مطالب این کتاب همراه با راهنماییهای هنرآموزان محترم، **کسب مهارت نسبی** در نگارش **نستعلیق** را برای فراگیران در پی داشته باشد و آنان را در جهت **شناخت عمیقتر** خوشنویسی یاری داده، موجبات **بروز خلاقیّتها** و نوآوریهای هنری را در راستای بالندگی و پویایی هرچه بیشتر این هنر شریف فراهم آورد ان‌شاالله

مؤلّف

جدول بودجه‌بندی زمانی تدریس کتاب خوشنویسی

جلسه	ساعت اوّل	ساعت دوّم
اوّل	کلیات	آشنایی با ابزار خوشنویسی و روش تراشیدن قلم
دوّم	آموزش الفبا (گروه اوّل) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
سوّم	آموزش الفبا (حروف تخت کوتاه) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
چهارم	آموزش الفبا (حروف تخت کشیده) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
پنجم	آموزش الفبا (حروف مفرد) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
ششم	آشنایی با سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
هفتم	آموزش الفبا (حروف گرد : ن ق ل) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
هشتم	آموزش الفبا (حروف گرد : س ص س) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
نهم	سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
دهم	آموزش الفبا (حروف گرد : ی) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
یازدهم	سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
دوازدهم	آموزش الفبا (حروف گرد : ع ح) ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
سیزدهم	سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
چهاردهم	اتّصالات در نستعلیق ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
پانزدهم	اتّصالات در نستعلیق ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
شانزدهم	ترکیب‌بندی در سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
هفدهم	سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
هجدهم	سطرنویسی ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
نوزدهم	ترکیب‌بندی در دو سطری ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
بیستم	سرمشق دوسطری ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
بیست و یکم	سرمشق دوسطری ــ انجام تمرینات کارگاهی	ادامهٔ تمرینات کارگاهی
بیست و دوم	آشنایی با چلیپا	آشنایی با کتابت
بیست و سوم	آشنایی با سیاه مشق	انجام تمرینات در کارگاه
بیست و چهارم	آشنایی با نقاشیخط	
بیست و پنجم	ویژگیهای بصری و زیباییِ شناختی انواع خوشنویسی	
بیست و ششم	خوشنویسی و خلاقیتهای هنری	

هدف کلی

آشنایی با هنر خوشنویسی و کسب مهارت در تحریر نستعلیق

هدفهای رفتاری : در پایان این کتاب از فراگیر انتظار می‌رود :

ــ خط تصویری اوّلیه را تعریف کند.

ــ خط و خوشنویسی را تعریف کرده تفاوتهای این دو را بیان کند.

ــ مهمترین انواع خطوط متداول در ایران باستان (پیش از اسلام) را نام ببرد.

ــ انواع خطوط و خوشنویسی اسلامی را نام ببرد و نقش ایرانیان را در تکامل و ابداع آنها بیان کند.

ــ ابزار خوشنویسی را نام ببرد و مشخصات هر کدام را شرح دهد.

ــ مراحل مختلف تراش قلم‌نی را شرح دهد و عملاً قلم را به روش صحیح بتراشد.

ــ قلمگذاری، نقطه‌گذاری و کاربرد آنها را شرح دهد و به‌طور صحیح اجرا کند.

ــ خط زمینه و کاربرد آن را در خوشنویسی شرح دهد.

ــ قواعد حروف الفبا را در خوشنویسی نستعلیق شرح دهد و آنها را با رعایت قواعد به‌طور صحیح خوشنویسی کند.

ــ قواعد و نحوهٔ اتصالات حروف را در خوشنویسی نستعلیق شرح دهد و این قواعد را در نگارش کلمات رعایت کند.

ــ سطر را تعریف کند و اصول کلی و روشهای ترکیب‌بندی صحیح و ایجاد تعادل را در سطرنویسی بیان کند و سطرهای ساده را با رعایت اصول سطرنویسی خوشنویسی کند.

ــ انواع کشیده‌ها را در خوشنویسی نستعلیق شرح دهد و با رعایت قواعد به‌طور صحیح اجرا کند.

ــ قالب دوسطری را تعریف کند و روشهای ترکیب‌بندی صحیح و ایجاد تعادل را در این قالب شرح دهد و دوسطریهای ساده را با ایجاد ترکیب‌بندیهای صحیح خوشنویسی کند.

ــ قالب چلیپا را توضیح دهد.

ــ کتابت را از جهت خوشنویسی تعریف کند و نقش آن را در حفظ و حراست و همچنین گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی شرح دهد.

ــ قالب سیاه مشق را تعریف کند.

ــ قالب نقاشی خط را تعریف کند و تأثیر آن را در خوشنویسی معاصر شرح دهد.

ــ ویژگیهای بصری و زیباشناختی انواع خوشنویسی را شرح دهد.

ــ جلوه‌های هنر و خلاقیّت را در خوشنویسی بیان کند.

بسم الله الرحمن الرحیم

جلسه اوّل (ساعت اوّل)

کلیات

آیا هرگز از خود پرسیده‌اید که اگر گُلها زیبا نبودند، اگر ستاره‌ها زیبا نبودند، اگر ماهیها زیبا نبودند و در یک کلام اگر هستی زیبا نبود چه می‌شد؟

و اگر هستی بخش بی‌همتا همه‌چیز را زیبا می‌آفرید، امّا توانایی درک زیباییها را در سرشت ما نمی‌نهاد چه پیش می‌آمد؟

خوشبختانه هستی زیباست و خدای مهربان ما را به گونه‌ای آفریده است که نه تنها به **درک زیباییها** قادریم، بلکه توانایی **خلق زیبایی** را نیز داریم.

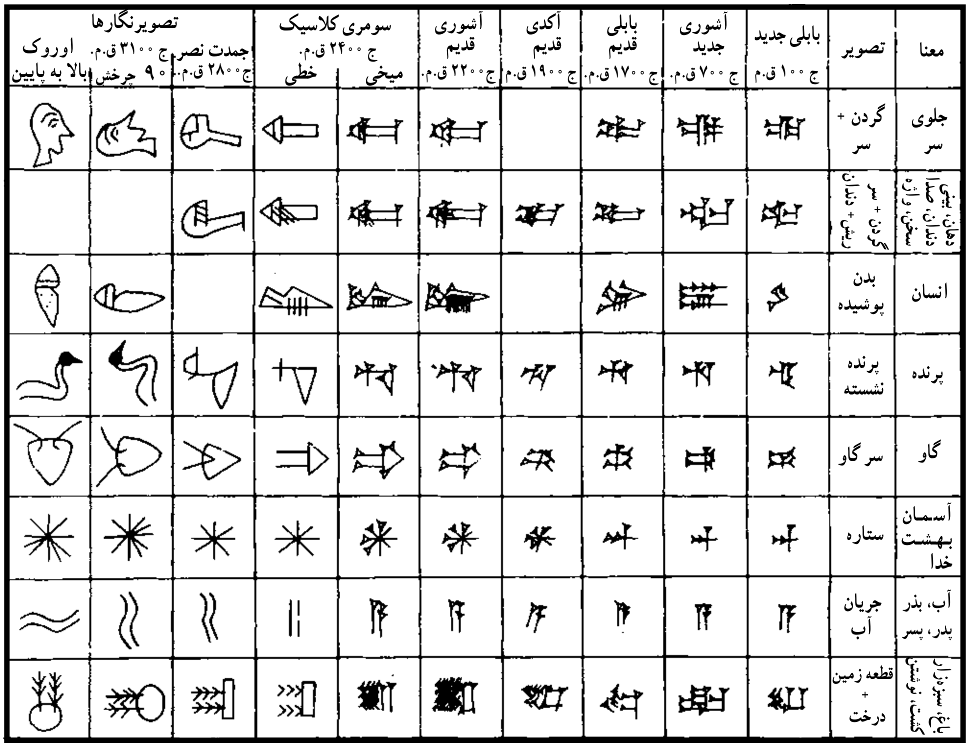
حضور عنصر زیبایی، در نقاشیهای دوران غارنشینی و سفالینه‌ها و دست ساخته‌های کوچک و بزرگ دوره‌های بعد تا مصنوعات و پدیده‌های مدرن و فوق مدرن امروزی همه نشان‌دهندهٔ وابستگی و دلبستگی همیشگی انسان به زیبایی‌ست. به عبارت دیگر، آدمی هرچه ساخت آن را با زیبایی درآمیخت.

خط نیز به عنوان یکی از بزرگترین اختراعات بشری از این قاعده مستثنی نبوده است، و در طول تاریخ، آدمیان با تلفیق خط و زیبایی انواع خوشنویسی را پدید آورده‌اند.

جوامع اوّلیه بشری، برای ورود به دورهٔ **تمدّن**، به وسیلهٔ ارتباطی جدیدی نیازمند بود تا فارغ از محدودیّتهای ارتباط شفاهی، بتواند فراتر از بعد مکان و زمان امکان ثبت و انتقال افکار، مقاصد و مفاهیم مختلف را فراهم آورده ارتباط پایدارتر انسانها را با یکدیگر برقرار سازد. برای اختراع چنین وسیله‌ای، هنر طرّاحی و نقاشی که از دیرینه‌ترین وسیله‌های ارتباط آدمی بود مورد استفاده قرار گرفت و انسانها با ساده‌تر کردن نقوش و اَشکال، به اختراع **خطّ تصویری**، نایل آمدند. یکی از بارزترین نمونه‌های این نوع خط، **خط هیروگلیف** است که حدود **پنج‌هزار سال** پیش در مصر رواج داشته و از چپ به راست نوشته می‌شده است (تصویر ۱ــ۱).

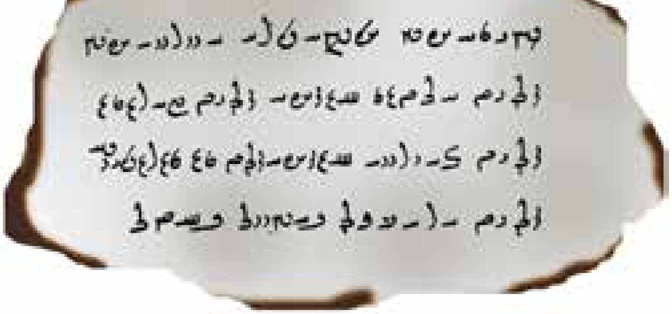
تصویر ۱ــ۱ــ خط هیروگلیف

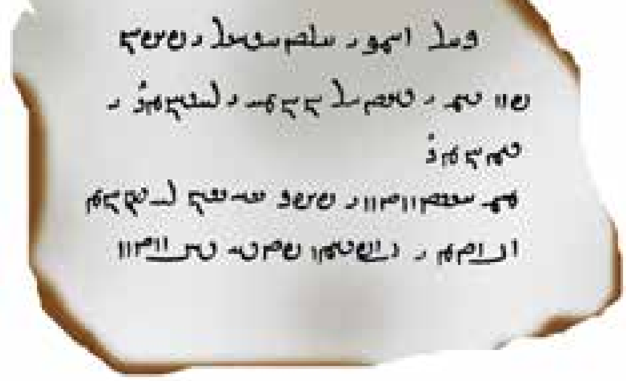
تصویر ۲ــ۱ــ سیر تکاملی خط تصویری به خط میخی

خطوط تصویری در سیر تکامل خود، به تدریج از نقشها و طرحهای ساده به علایم و نشانه‌های رمزگونه و قراردادی تغییر شکل یافت و به اختراع **خطوط الفبایی** منجر گردید، که اغلب صاحب‌نظران آن را بزرگترین اختراع بشر و بارزترین نشانهٔ ورود به دورهٔ تمدن و اساسی‌ترین عامل پیشرفت علمی و فرهنگی بشر در طول تاریخ به حساب آورده‌اند.

در ایران باستان، خطوط متعدّدی متداول بوده است. کهن‌ترینِ این خطوط، **خط میخی ایرانی** است که از خط میخی تمدنهای بین‌النهرین اقتباس شده است. این خط دارای ۴۲ علامت بود و از چپ به راست نوشته می‌شد. کتیبه‌های فراوانی از این نوع خط بر جای مانده که مربوط به دورهٔ هخامنشیان است. بعدها در دورهٔ اشکانی، ایرانیان به اختراع **خط پهلوی** نایل آمدند که همانند خط میخی از چپ به راست نوشته می‌شد امّا به لحاظ ساختار، به کلّی با آن متفاوت بود. بعدها در زمان ساسانیان با اقتباس از خط پهلوی، خطی جدید وضع شد که برای نوشتن اوستا به‌کار رفت و به **خط اوستایی** شهرت یافت. آنچه در این خطوط (پهلوی و اوستایی) قابل توجه و تأمّل است وجود **خطوط منحنی**، گردیها و دندانه‌ها در الفبای آن است که این ویژگیها در انواع خط و خوشنویسی بعد از اسلام ایرانیان نیز به وضوح دیده می‌شود.

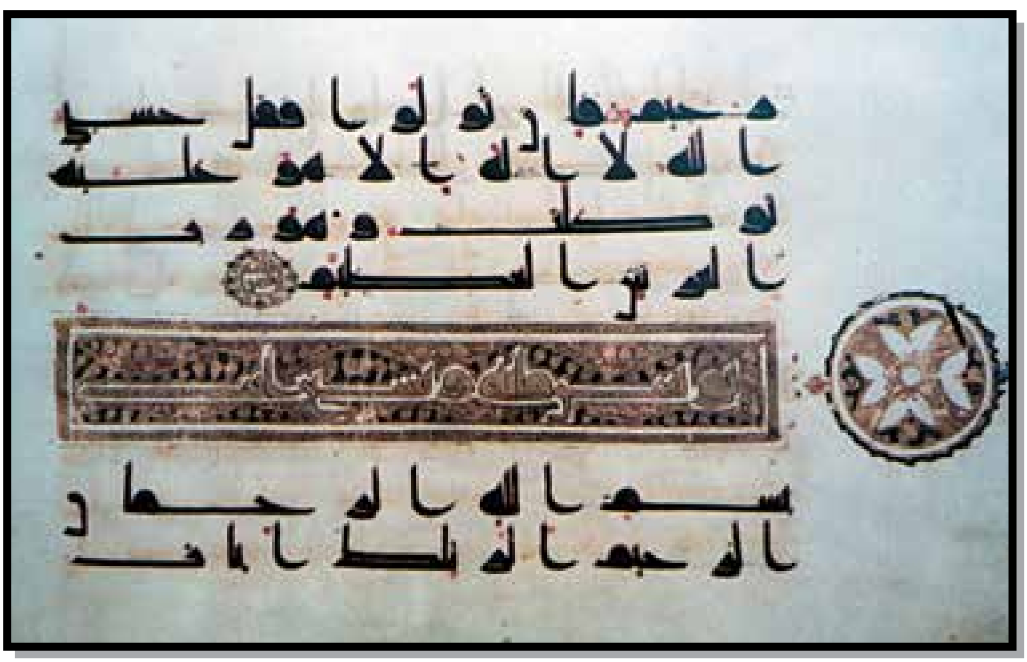
تصویر ۴ــ۱ــ خط اوستایی

تصویر ۳ــ۱ــ خط پهلوی

هرچنـد **تلفیق خط و زیبایی** در تمامی تمدنها و فرهنگها، به اَشکال گونـاگون صورت پـذیرفت، امـّا آنچه در دوران شکوفـایی فـرهنگ و تمـدن اسلامی، به‌دست هـنرمـندان مسـلمان به وقوع پیوست و به پیدایش انواع خوشنویسی اسلامی منجر شد، بی‌گمان نقطهٔ اوج هنرنمایی آدمی در عرصهٔ خط و خوشنویسی است. در این دوران درخشان **هنر خوشنویسی** به چنان مرتبه‌ای از تکامل و تعالی رسید که از زیبانگاری و زیبانویسی محض، به نوعی **نقاشی انتزاعی و هنری قُدسی** ارتقا یافت. عشق و علاقهٔ وصف‌ناپذیر مسلمانان به کتابت **کلام وحی** که عبادتی بزرگ محسوب می‌شد موجب گشت تا آنان تمام توان خود را در هرچه زیباتر نوشتن قرآن به‌کار گیرند و در نهایت، به ابداع انواع خوشنویسی اسلامی نایل آیند و در مدتی کوتاه چنان آثار شگفت‌انگیزی در زمینهٔ خط و خوشنویسی پدید آورند که در هیچ دوره‌ای از تاریخ بشر سابقه نداشته است.

خط کوفی اوّلین خطی است که برای کتابت و تزیین کلام وحی به‌کار رفت و **تا قرن سوم** تنها خط رسمی مسلمانان محسوب می‌شد. این خط، در شیوه‌های بسیار متـنوّع نوشته می‌شد به‌طوری که مردم هر منطقه دارای شیوهٔ خاصی در نگارش آن بودند. ایرانیان نیز با پذیرش اسلام، این خط را در نگارش قرآن به‌کار گرفتند و به شیوه‌ای خاص دست یافتند که بعدها به نام **کوفی ایرانی** شهرت یافت.

تصویر ۵ــ۱ــ صفحه‌ای از قرآن به خط کوفی ــ ۳۲/۲×۲۲/۵ cm ــ (قرن ۳ هـ.ق)

یکی از مهمترین وقایع هنری این دورهٔ درخشان، ابداع **خط نَسْخ** بود که به اعتقاد برخی از صاحب‌نظران در اواخر قرن سوم هجری توسّط **ابن مُقله** ابداع شده بود و به اعتقاد برخی دیگر، این خط پیش از ابن مقله وجود داشته امّا وی آن را با ایجاد تناسبات دقیق و بر مبنای مقیاسی معیّن تکامل بخشیده است. در هر صورت، **ابن مقله** بی‌گمان بزرگترین و خلّاقترین هنرمند تاریخ خط و خوشنویسی است، زیرا آنچه را که او به نام نسخ ابداع کرد یا تکامل بخشید پیش از آنکه نوعی خوشنویسی محسوب شود نوعی خط است. خطی که سهولت فراگیری خواندن و نوشتن آن نسبت به خط کوفی موجب گسترش «**سواد**» با شتابی چشمگیر در بین مسلمانان شد و در پیشرفتِ علمی و فرهنگی کشورهای اسلامی اساسی‌ترین نقش را ایفا کرد.

تصویر ۶ــ۱ــ خط نسخ ــ شمس‌الدین بایسنقری ــ cm ۳۵×۲۵ ــ
(قرن ۹) ــ هرات

ابتکار و خلاقیّتی را که این نابغهٔ ایرانی در ساختار نسخ به‌کار برد، چنان است که امروزه بعد از گذشت بیش از ۱۲ قرن همچنان خط رایج کشورهای اسلامی است. و هنوز هم در مقام **مناسبترین نوع خوشنویسی در کتابت قرآن کریم** به‌کار می‌رود (تصویر ۶ــ۱).

از دیگر انواع خوشنویسی که در این دوران ابداع شد می‌توان **ثلث**، **توقیع**، **رقاع**، **ریحان** و **محقّق** را نام برد که ابن مقله در ابداع و تکامل همهٔ آنها نقش اساسی داشته است. وی که از اهالی **شیراز** بود و در **بغداد** خدمت می‌کرد و در حکومت **بنی‌عباس** تا مقام وزارت ارتقا یافته بود سرانجام به دستور خلیفه دست راستش قطع گردید و به دنبال آن، در زندان دارالخلافه به قتل رسید.

هنرمندان ایرانی که در ابداع و تکامل انواع خوشنویسی اسلامی نقش اساسی داشتند و در آفرینش آثار خوشنویسی و نیز کاربرد آن در صنایع دستی و معماری پیشتاز و سرآمد بودند، در حدود **قرن هفتم هجری** خوشنویسی **تعلیق** را برای نگارش متون فارسی ابداع کردند. این نوع خوشنویسی، دارای اتّصالات بدیع بود و خطوط منحنی به‌کار رفته در ساختار آن، استعداد و توان شگرف ایرانیان را در نوآوری و خلاقیّت هنری نشان می‌داد (تصویر ۷ــ۱). امّا هنوز طبع لطیف ایرانی و نگاه عارفانه و عاشقانه وی به هستی و هستی‌آفرین، نیازمند نوعی نابتر از خوشنویسی بود تا در آیینه آن به تمامی، خود را باز نمایاند. در حدود قرن هشتم هجری این حادثهٔ خجسته به وقوع پیوست و **خوشنویسی نستعلیق** ابداع شد. در ساختار این نوع خوشنویسی، **خطوط منحنی** که نرمی، زیبایی، شادی و مهربانی را القا می‌کند چنان هنرمندانه به‌کار رفت، که در مدتی کوتاه به

تصویر ۷ــ۱ــ تعلیق ــ صفحه اوّل حکمت‌الاشراق
سهروردی به خط سیدمحمدالمنشی سلطانی ــ
اندازه اصلی ۲۱×۳۴ cm ــ (قرن ۹ هـ)

تصویر ۸ــ۱ــ نستعلیق ــ به خط میرعماد ــ
(اوایل قرن ۱۱ هـ) ــ ۲۲×۳۸ cm

عروس خطوط شهرت یافت. در **هندسه روحانی نستعلیق**، زیبایی، تناسب، هماهنگی و استواری در حد کمال به هم آمیخت و هنری نمادین از نگاه عارفانهٔ ایرانیان به هستی و عشق آنان به یگانه محبوب جمیل هستی‌آفرین و مهرورزیشان به سرزمین ایران و زبان فارسی شکل گرفت و **بارزترین نمود هویت ملّی** در هنر، پدید آمد (تصویر ۸ــ۱).

نستعلیق با دستهای هنرمند **میرعلی تبریزی** در اوایل **قرن نهم**، نظام یافت و با ابتکار و خلاقیّت **میرعماد** بزرگ در اوایل **قرن یازدهم** کاملتر شد و با هوشمندی **میرزا محمّدرضا کلهر** در **قرن سیزدهم** بر زیباییش افزوده شد و نیز برای به‌کارگیری در صنعت چاپ، اندک تغییراتی یافت و در همین دوران خوشنویسان هنرمندی چون **میرزا غلامرضا اصفهانی** و **میرحسین**، با نگاهی تازه به جنبه‌های تجسّمی و تصویری نستعلیق، **سیاه مشقهای** جاودانهٔ خود را آفریدند. علاوه بر این ستارگان بزرگ، هنرمندان و خوشنویسان بسیاری تا به امروز در این وادی کوشیده‌اند و در تطوّر و تکامل خوشنویسی نستعلیق عاشقانه تلاش کرده‌اند (تصویر ۹ــ۱).

تصویر ۹ــ۱ــ سیاه مشق نستعلیق ــ میرزا غلامرضا اصفهانی ــ (قرن ۱۳ هـ)

در اواخر قرن دهم، هنرمندان ایرانی خوشنویسی **شکسته نستعلیق** را با اقتباس از نستعلیق و تعلیق پدید آوردند. این خوشنویسی جدید و زیبا که با سرعت بیشتری نسبت به نستعلیق نوشته می‌شد، در مکتوبات رسمی و تنظیم اسناد و نامه‌نگاریهای روزمره مورد استفاده قرار گرفت. علاوه بر آن، هنرمندان بسیاری در جهت خلق آثار

هنری از این نوع خوشنویسی بهره گرفتند و در تکامل آن کوشیدند که از آن جمله می‌توان **محمدقلی خان شاملو**، **محمد شفیع هروی** (قرن یازدهم هـ)، **درویش عبدالمجید طالقانی** (قرن دوازدهم هـ) **علی اکبر گلستانه** و **میرزا غلامرضا اصفهانی** (قرن سیزدهم هـ) را نام برد (تصویر ۱۰ــ۱).

تصویر ۱۰ــ۱ــ شکسته نستعلیق ــ جلیل رسولی (معاصر) ــ ورق طلا ــ مرکب

جلسه اوّل (ساعت دوّم)

آشنایی با ابزار خوشنویسی و روش تراشیدن قلم

قلم‌نی

مرغوبترین نوع قلم‌نی، به قلم دزفولی معروف است که در انتخاب آن باید به نکات ذیل توجه داشت :

رنگ پوست قلم، قهوه‌ای مایل به سرخ و رنگ گوشتِ داخل آن متمایل به رنگ سفید (بدون کجی و انحراف) و قطر آن در حدود قطر مداد باشد.

مرکّب

مرکّب خوشنویسی در دو نوع خشک و مایع وجود دارد که امروزه بیشتر از مرکّبهای مایع استفاده می‌شود. مرکّبهای مایع در رنگهای مختلف در بازار موجود است. بهترین نوع آن مرکّبی است که در عین پررنگی و غلظت، دارای کشش قابل قبولی باشد.

کاغذ

مناسبترین نوع کاغذ برای خوشنویسی، کاغذی است که دارای صافی متوسّطی باشد. کاغذهای بسیار صاف و لغزنده یا زبر برای خوشنویسی مناسب نیستند. در برخی موارد به جای کاغذ از مواد دیگری مانند : چوب، مقوا، بوم و ... استفاده می‌شود که در این موارد، باید قلم و مرکّب مناسب هر کدام به‌کار گرفته شود.

قلم‌تراش

چاقوی مخصوصی است که برای تراشیدن قلم ساخته شده است و تیغهٔ آن فرم و شکل خاصی دارد. جنس تیغه‌های قلم‌تراش باید از نوع فولاد خشک و سخت باشد.

قَطْزَن

وسیله‌ای است که به هنگام قط زدن نوکِ قلم، در زیر قلم قرار می‌گیرد. جنس قطزن باید نرمتر از تیغهٔ قلم‌تراش باشد. موادی مانند : چوبهای سخت، شاخ و عاج حیوانات برای ساختن قطزن مناسب هستند. قسمت زیرین قطزن که روی میز قرار می‌گیرد باید کاملاً تخت و قسمت بالایی آن که قلم بر روی آن قرار می‌گیرد، دارای قوسی مختصر باشد.

قلم‌دان

قلم‌دان جعبه‌ای است که برای نگهداری قلمها از آن استفاده می‌شود. امروزه انواع کیفی آن هم در بازار موجود است.

زیرمشقی

وسیله‌ای است که در زیر صفحه قرار می‌گیرد تا هنگام نوشتن نوک قلم بهتر بر روی کاغذ قرار گرفته، به خوبی بر روی آن حرکت کند. زیرمشقی را می‌توان از چرم طبیعی صاف و نرم یا برخی چرمهای مصنوعی تهیه کرد. از چند لایه روزنامه هم می‌توان به عنوان زیرمشقی استفاده کرد.

دوات

ظرف دهانه گشادی است که مرکّب و لیقه داخل آن قرار داده می‌شود. جنس آن معمولاً از شیشه، چینی یا پلاستیک است.

لیقه

نخ یا الیاف ابریشمی است که در داخل دوات قرار داده می‌شود. امروزه لیقه‌های آماده از جنس ابریشم طبیعی و مصنوعی در بازار موجود است.

یادآوری: فراگیران عزیز باید برای انجام تمرینات عملی در جلسه بعدی (جلسه دوّم) ابزار خوشنویسی را تهیّه کرده، همراه بیاورند تا آموزش خوشنویسی و تدریس کتاب، طبق جدول بودجه‌بندی زمانی ادامه یابد.

روش تراشیدن قلم

تراشیدن قلم در چهار مرحله انجام می‌گیرد.

الف ــ ایجاد میدان قلم: قلم را از سر باریکتر آن در بین انگشتان قرار داده، با دست دیگر تیغه قلمتراش را با زاویه‌ای حدود ۴۵ ، بر روی قلم در فاصلهٔ مناسبی از نوک قلم می‌گذاریم و با حمایت انگشتان شصت هر دو دست که در پشت تیغه قرار می‌گیرند میدان قلم را می‌تراشیم.

ب ــ کناره‌برداری: در این مرحله کناره‌های قلم را از دو طرف به تدریج و به یک اندازه برمی‌داریم تا قسمتی از نوک قلم، دارای پهنای مساوی گردد.

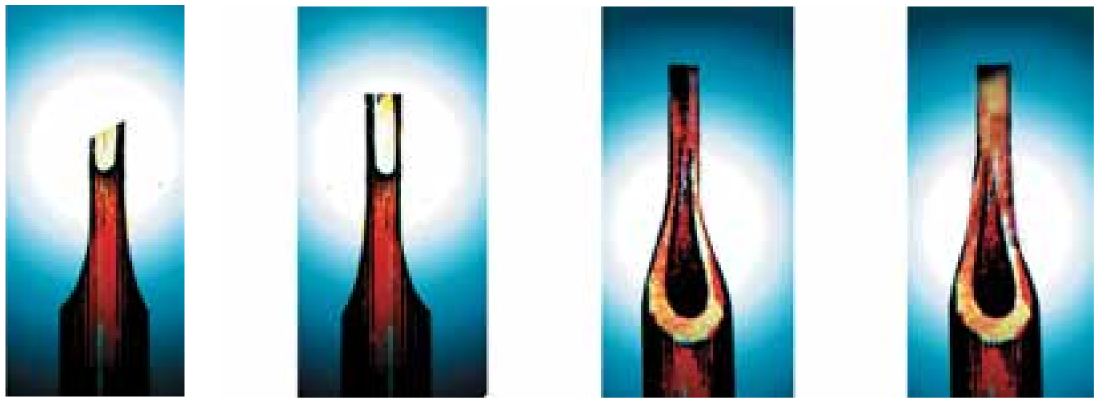
ج ــ پشت‌برداری: برای اینکه در هنگام مرکب‌برداری، مقداری مرکب در پشت قلم ذخیره شود و در هنگام نوشتن، به راحتی و به تدریج در نوک قلم جریان یابد، قسمتی از پوست قهوه‌ای رنگ پشت قلم را طوری برمی‌داریم که پوست کناره‌ها بر نوک قلم باقی بماند.

د ــ قط زدن: در پایان، قسمت نوک قلم را بر روی قطزن قرار داده، تیغهٔ قلم‌تراش را با زاویه‌ای در حدود ۲۰ تا ۲۵ نسبت به خط افقی به‌طور تقریباً عمود در قسمتی که پوست آن را برداشته‌ایم می‌گذاریم و با فشار انگشت شصت و با یک حرکت آن را قط می‌زنیم. چنانچه نوک قلم حالت مطلوب را به‌دست نیاورد این عمل را تکرار می‌کنیم. در بعضی از قلمها، شکافی در نوک قلم ایجاد می‌کنند که به روان‌تر شدن مرکّب کمک می‌کند. این عمل را «فاق زدن» می‌گویند، امروزه بسیاری از خوشنویسان فقط قلمهای پهن را فاق می‌زنند.

لازم است فراگیران گرامی با راهنماییهای هنرآموز محترم و رعایت **موارد ایمنی**، روش تراشیدن قلم را با قلمهای ارزان عملاً تمرین کنند.

تمرین منزل

دو عدد قلم‌نی مرغوب تهیه کرده، آنها را در منزل (بعد از تمرین با قلمهای ارزانتر) بتراشید و در جلسه بعد، همراه خود به کلاس بیاورید.

۱ ۲ ۳ ۴

تصویر ۱۱ــ۱ــ چهار مرحلهٔ تراشیدن قلم

جلسه دوّم

آموزش الفبا (گروه اوّل)

قلم‌گذاری

در خوشنویسی نستعلیق، نگارش تمامی حروف و کلمات (مگر در موارد استثنایی) با قرار گرفتن پهنای نوک قلم در زاویه‌ای بین ۶۰ **تا** ۶۵ نسبت به خط افقی بر روی صفحه شروع می‌شود. به همین دلیل عادت دادن دست به این زاویهٔ قلم‌گذاری، اوّلین گام در آموزش عملی نستعلیق است. برای انجام این حرکت، کافی‌ست پهنای نوک قلم را در زاویهٔ حدود ۶۳ بر روی صفحه قرار داده، بلافاصله برداریم، به‌طوری که فقط اثر پهنای نوک قلم بر روی صفحه نقش بندد. با یک‌بار مرکب‌برداری می‌توان چند بار این عمل را تکرار کرد (نمونهٔ ۱ــ۲).

نمونه ۱ــ۲

نکته: در هنگام تمرین قلم‌گذاری باید دقت کرد که قلم بر روی کاغذ حرکت نکند ؛ زیرا قلم‌گذاری فقط به معنی ایجاد اثر پهنای نوک قلم است بر روی صفحه.

حرکت قلم‌گذاری را باید آنقدر تمرین کرد تا دست کاملاً به انجام این حرکت عادت کند.

نقطه‌گذاری

نقطه، در خوشنویسی نستعلیق علاوه بر این که بخشی از برخی حروف را تشکیل می‌دهد، به عنوان **واحد اندازه‌گیری** حروف و کلمات در جهت رعایت قواعد کلّی آنها به‌کار می‌رود. شکل کلّی نقطه در نستعلیق مربّعی است که گوشه‌های آن در بالا، پایین، چپ و راست قرار می‌گیرد. برای اجرای نقطه، قلم را بر روی صفحه قرار داده، همزمان در جهت راست و پایین حرکت می‌دهیم.

نمونه ۲ــ۲

قبل از اینکه به آموزش **شکل الف** و نحوهٔ اجرای آن در نستعلیق بپردازیم لازم است با **خط زمینه** و کاربرد آن در خوشنویسی آشنا شویم.

خط زمینه

خطی است افقی که جایگاه حروف و کلمات را در **سطر** مشخص می‌کند. این خط را «خط کرسی» و «خط میزان» و «مَسْطَرْ» نیز می‌گویند.

الف

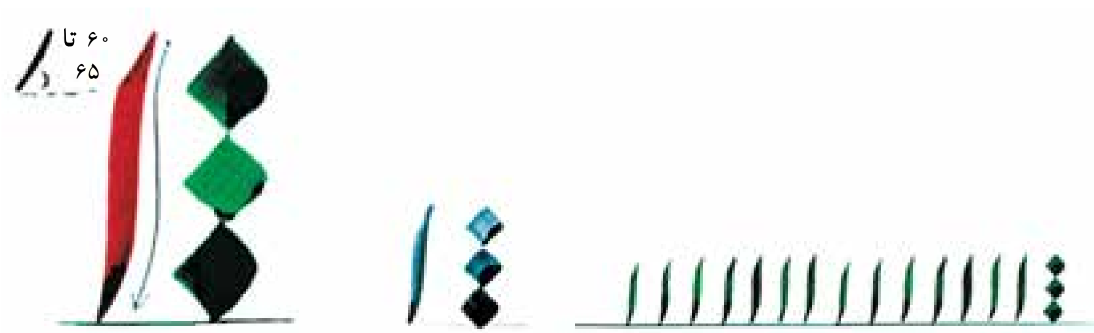
«**الف**» در نستعلیق با یک حرکت قلم نوشته می‌شود و ارتفاع آن **۳ نقطه** و ضخامت آن در حدود $\frac{۱}{۲}$ تا $\frac{۱}{۳}$ پهنای قلم می‌باشد و قسمت انتهایی آن بر خط زمینه مماس است.

برای اجرای شکل «الف» ابتدا ۳ نقطه از خط زمینه به طرف بالا و به صورت عمودی در اوّل سطر قرار می‌دهیم به‌طوری که گوشه نقطه‌ها بر هم مماس باشند. این ۳ نقطه را **نقطه‌های راهنمای** «الف» می‌نامیم.

نکته: نقطه‌های راهنما، نقطه‌هایی هستند که برای رعایت اندازه‌های حروف و کلمات به هنگام تمرین در **اوّل سطر** قرار داده می‌شوند.

بعد از قرار دادن **نقطه‌های راهنما**، قلم را در ارتفاع ۳ نقطه با **زاویه ۶۳** قرار داده، با حفظ زاویه به طرف پایین و در جهت عمودی حرکت می‌دهیم تا قسمت پایین نوک قلم با خط زمینه مماس شود. اگر زاویهٔ قلم‌گذاری ما درست باشد پهنای «الف» خودبه‌خود حدود $\frac{۱}{۲}$ تا $\frac{۱}{۳}$ پهنای قلم خواهد بود (نمونه ۳ــ۲).

نکته: قبل از تمرین عملی هر شکلی باید آن شکل را مورد **مطالعهٔ بصری** قرار دهیم. منظور از مطالعهٔ بصری، نگاه کردن همراه با دقت به شکل مورد نظر است به‌طوری که تمام جزییّات آن از نظر زاویه‌ها، شکل، اندازه و مشخّصات دیگر، به خوبی با عمل دیدن مورد مطالعه قرار گیرد و همراه با شکل کلّی آن به خاطر سپرده شود. این عمل را در خوشنویسی اصطلاحاً «**مشق نظری**» می‌گویند.

نمونه ۳ــ۲

نحوهٔ صحیح تمرین عملی

برای اینکه از تمرینات خود بهترین نتیجه را بگیریم و به روند کسب مهارت در خوشنویسی که نوعی ایجاد هماهنگی میان چشم، ذهن و دست است، سرعت بیشتری ببخشیم، لازم است به ترتیب زیر عمل کنیم :

ــ ابتدا شکل را به دقّت مورد **مطالعهٔ بصری** قرار می‌دهیم. سپس در اوّل سطر، **نقطه‌های راهنمای** شکل مورد نظر را با رعایت جایگاه آن نسبت به خط زمینه نقطه‌گذاری می‌کنیم. آنگاه یک‌بار شکل را با توجه به نقطه‌های راهنما و خطّ زمینه و رعایت قواعد می‌نویسیم. (این شکل، الگوی ما برای تکرارهای بعدی خواهد بود) حال شکل

را با توجّه به **الگوی اوّل** به‌طور متوالی و بدون قرار دادن نقطه‌های راهنما تا آخر سطر تکرار می‌کنیم. در سطرهای بعدی نیز به این نحو عمل می‌کنیم (نمونه ۴ــ۲).

نمونه ۴ــ۲

لازم است فراگیران عزیز این **شیوهٔ تمرین** را در تمامی تمرینات عملی کتاب در مورد حروف و کلمات به‌کار گیرند.

تمرین منزل

در یک کادر مستطیل ۱۰×۲۰ سانتیمتر، با تکرار حرکت **قلم‌گذاری** به وسیلهٔ قلمهای مختلف در پهناهای متفاوت و مرکبهای کمرنگ و پررنگ «**باران**» را نمایش دهید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ **حرکت قلم‌گذاری** را در ۱۰ سطر با رعایت زاویه (۶۰ تا ۶۵) تمرین کنید.
۲ــ **شکل نقطه** را در ۱۰ سطر اجرا کنید.
۳ــ **شکل الف** را با رعایت قواعد آن در ۱۰ سطر خوشنویسی کنید.

جلسه سوّم

آموزش الفبا (حروف تخت کوتاه)

در شیوهٔ آموزشی کتاب حاضر، برای ایجاد سهولت در امر آموزش عملی خوشنویسی و درک بهتر فراگیران از تناسبات و قانونمندی موجود در ساختار نستعلیق، حروف الفبا بر اساس **مشترکات** و **تشابهات در شکل**، گروه‌بندی شده، همچنین در ترتیب آموزش این گروهها رعایت **اصل آسان به مشکل** مدنظر بوده است.

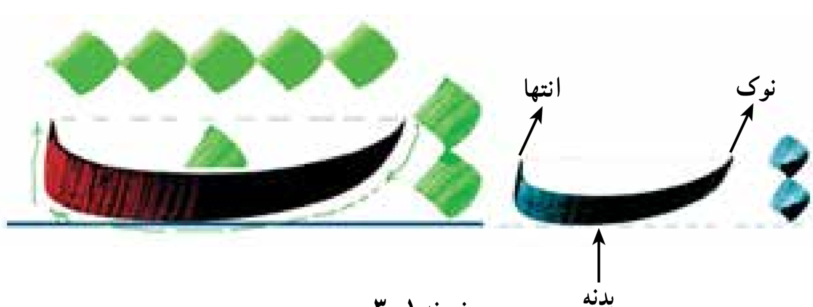
آموزش گروه **حروف تخت** که شامل «**ب، پ، ت، ث، ف، ک و گ**» می‌باشد، از اهمیّت ویژه‌ای برخوردار است. این اهمیّت از ساختار تخت (افقی) و اندازهٔ نسبتاً بزرگ این حروف در نستعلیق ناشی می‌شود. زیرا در یک قطعهٔ خوشنویسی نستعلیق شکلها و حروفی که در نگاه اوّل به چشم می‌خورند و جلب توجه می‌کنند حروف تخت و کشیده‌ها هستند. این امر نشان دهنده **ارزش بصری** بالاتر این گروه نسبت به گروههای دیگر از حروف الفباست. به همین دلیل، آموزش و فراگیری حروف تخت از حسّاسیّت بیشتری برخوردار است و دقت نظر افزونتری را می‌طلبد.

حروف تخت در نستعلیق به دو شکلِ **کوتاه** و **کشیده** نوشته می‌شوند. در این جلسه فقط نحوهٔ اجرای **حروف تخت کوتاه** مورد بررسی و آموزش قرار می‌گیرند که شامل چهار شکل «**ب کوتاه**»، «**ف کوتاه**»، «**ک متّصل کوتاه**» و «**ک تنهای کوتاه**» می‌باشد.

«ب کوتاه»

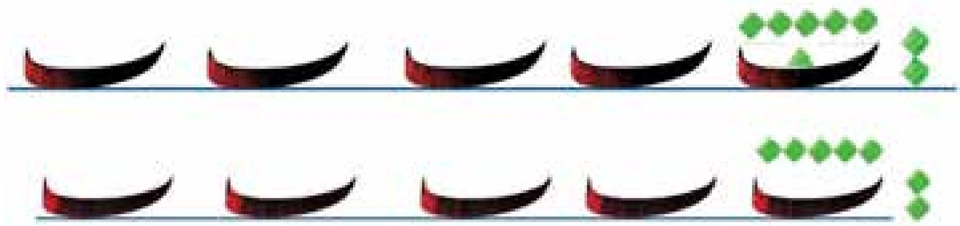
«ب کوتاه»، **شکل پایهٔ** حروف تخت کوتاه محسوب می‌شود. زیرا این شکل در حروف تخت کوتاه دیگر نیز تکرار می‌شود. این بدان معناست که با فراگیری «ب کوتاه» خودبه‌خود قسمت عمده‌ای از حروف تخت کوتاه دیگر را نیز می‌آموزیم.

مشخصات «ب کوتاه»: این شکل از ۳ قسمتِ: نوک، بدنه و انتها تشکیل شده است که بدون انقطاع و با یک حرکت قلم اجرا می‌شود. طول آن ۵ نقطه و ارتفاعش ۱/۵ نقطه می‌باشد و در حدود ۰/۵ نقطه گودی دارد و نقطه شروع و پایان آن، هم ارتفاع بوده، قسمت زیرین آن بر خط زمینه مماس است (نمونه ۱ــ۳).

نمونه ۱ــ۳

نحوهٔ اجرای ب کوتاه: ابتدا، نقطه‌های راهنمای «**ب کوتاه**» را به صورت ۲ نقطهٔ عمودی (که ۱/۵ نقطه از آن نشان دهندهٔ ارتفاع «ب کوتاه» است) و ۵ نقطهٔ افقی (که نشان‌دهندهٔ طول «ب» است) در اوّل سطر قرار می‌دهیم. حال، برای اجرای شکل «**ب کوتاه**» قلم را ۱/۵ نقطه بالاتر از خط زمینه با زاویه‌ای در حدود ۶۳ قرار داده، در همان زاویه اندکی به طرف خط زمینه حرکت می‌دهیم تا نوک «ب کوتاه» ایجاد شود ؛ سپس حرکت قلم را به صورت افقی در امتداد خط زمینه با اندکی قوس ادامه می‌دهیم، به‌طوری که زاویهٔ قلم در پایان ۵ نقطه از ۶۳ به ۹۰ تغییر کند. حال برای تکمیل شکل، حرکت را در جهت عمودی اندکی به طرف بالا ادامه می‌دهیم تا با نوک «ب» هم‌ارتفاع شود. به این صورت برای اجرای «ب کوتاه»، قلم در سه جهت حرکت می‌کند امّا باید توجه داشت که تمامی شکل «ب» با **یک حرکت** قلم نوشته می‌شود.

نمونه ۲ــ۳ــ نمونه‌ای از شیوه صحیح تمرین در خوشنویسی

ف کوتاه

«**ف کوتاه**» از دو قسمت اصلی تشکیل شده است : قسمت اوّل که سرِ «**ف**» می‌باشد و قسمت دوم که دقیقاً مانند «ب کوتاه» است. ارتفاع و عرض سرِ «**ف**» نباید از یک نقطه بیشتر باشد.

نحوهٔ اجرای «ف کوتاه»: برای اجرای «**ف کوتاه**»، باید ابتدا قسمت اوّل آن را که سرِ «**ف**» می‌باشد به‌طور جداگانه اجرا و تمرین کرد.

نحوهٔ اجرای قسمت سر «ف»: ابتدا یک نقطه کمی بالاتر از خط زمینه به عنوان نقطهٔ راهنمای سرِ «ف» در اوّل سطر قرار می‌دهیم. حال، قلم را طبق معمول با زاویه ۶۳ ، بر روی صفحه قرار داده، به اندازهٔ $\frac{1}{2}$ نقطه از راست به چپ به صورت قوس‌دار حرکت می‌دهیم، سپس با یک چرخش به طرف راست و با نوک قلم شکل آن را کامل می‌کنیم. به‌طوری که بین زایدهٔ سمت راست و گردی سمت چپ در قسمت زیرین، فضای خالی کوچکی ایجاد شود. باید توجه داشت که سرِ «**ف**» از **یک نقطه** بزرگتر نباشد و با **یک حرکت** قلم اجرا شود (نمونه **۳ــ۳**).

بعد از اینکه شکل سرِ «**ف کوتاه**» را به اندازهٔ کافی تمرین کردیم، می‌توانیم شکل «**ف کوتاه**» را به‌طور کامل اجرا کنیم. برای این کار، ابتدا نقطه‌های راهنمای آن را به صورت ۳ نقطهٔ عمودی (که ۲/۵ نقطه از آن نشان‌دهندهٔ ارتفاع «ف کوتاه» است) و ۵ نقطهٔ افقی در اوّل سطر قرار می‌دهیم. حال سرِ «ف» را در ۲/۵ نقطه بالاتر از خط

(۱) (۲)

نمونه ۳ــ۳

زمینه طوری می‌نویسیم که قسمت زیرین آن ۱/۵ نقطه با خط زمینه فاصله داشته باشد. در حرکت دوّم شکل «**ب کوتاه**» را بدون کم و کاست به زایده زیرین و سمت راست سرِ «**ف**» وصل می‌کنیم تا شکل «**ف کوتاه**» کامل شود. به این ترتیب شکل ف کوتاه با دو حرکت قلم اجرا می‌شود (نمونه ۴ــ۳).

نمونه ۴ــ۳

ک متّصل کوتاه

حروف «**ک**» و «**گ**» کوتاه اگر به صورت **متّصل** در کلمه‌ای بیایند (مانند کلمهٔ نیک) به طول ۵ نقطه نوشته می‌شوند و اگر به صورت **تنها** (غیرمتصل) بیایند (مانند کلمه پاک) به طول ۳ نقطه اجرا می‌شوند. به همین دلیل حروف «**ک**» و «**گ**» کوتاه را در دو بخش «**ک متصل کوتاه**» و «**ک تنهای کوتاه**» بررسی می‌کنیم.

«**ک متصل کوتاه**» از ۳ قسمت تشکیل شده است که قسمت اوّل آن با حروف متّصل قبلی به‌صورت «الف متصل» و از پایین به بالا نوشته می‌شود. قسمت دوم آن همان شکل پایهٔ «**ب کوتاه**» است که به قسمت اوّل وصل می‌گردد و قسمت سوّم سرکش را شامل می‌شود.

نحوهٔ اجرای «ک متّصل کوتاه»: برای آموزش و اجرای «**ک متّصل کوتاه**» از کلمه ساده «**یک**» استفاده می‌کنیم. برای این کار بهتر است ابتدا شکل «**با**» را به‌طور جداگانه اجرا و تمرین کنیم :

ابتدا نقطه‌های راهنمای شکل «**با**» را به صورت ۳ نقطهٔ عمودی دراول سطر قرار می‌دهیم ؛ سپس قلم را با زاویهٔ معمول ۶۳ طوری قرار می‌دهیم که قسمت بالای نوک آن با خط زمینه یک نقطه فاصله داشته باشد. حال، با یک چرخش کوتاه و قوسدار به طرف پایین و چپ و ادامهٔ آن در جهت عمودی تا ۳ نقطه، شکل «**با**» را کامل می‌کنیم. باید توجه داشت که این شکل، با یک حرکت قلم اجرا شود و زاویهٔ ۶۳ شروع تا پایان تقریباً حفظ شود تا پهنای «الف» حدود $\frac{1}{3}$ پهنای قلم ضخامت داشته باشد.

بعد از اینکه شکل «**با**» را به اندازهٔ کافی تمرین کردیم، برای اجرای شکل کامل «**یک**» به ترتیب زیر عمل می‌کنیم :

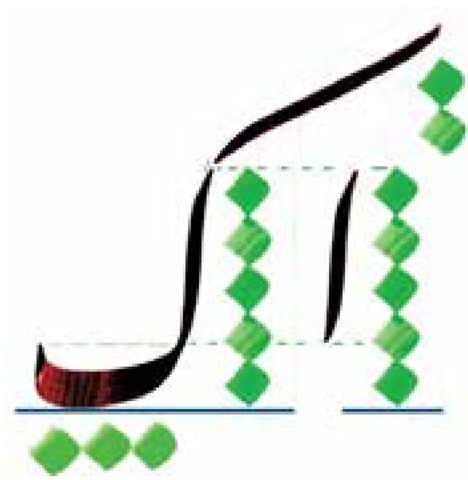
ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۳ نقطهٔ عمودی و ۵ نقطهٔ افقی در اوّل سطر قرار می‌دهیم ؛ سپس شکل «**با**» را نوشته، در حرکت دوم **شکل پایهٔ حروف تخت کوتاه** را به آن وصل می‌کنیم. بدیهی است که نقطه اتّصال «**ب کوتاه**» به شکل «**با**» درست در وسط آن یعنی ۱/۵ نقطه بالاتر از خط زمینه خواهد بود. در حرکت سوّم و در مرحله پایانی سرکش **ک** را با شیب دو نقطه و طول ۴ تا ۵ نقطه و با تمامی پهنای نوک قلم طوری اجرا می‌کنیم که ضخامت آن حدود $\frac{1}{3}$ تا $\frac{1}{4}$ پهنای قلم باشد و انتهای آن در قسمت بالایی شکل «با» با فاصله‌ای اندک قرار گیرد. (نمونه ۵ــ۳).

نحوه اجرای «ک تنهای کوتاه»: برای اجرای شکل «**ک تنهای کوتاه**» ابتدا نقطه‌های راهنمای آن را به صورت ۵ نقطهٔ عمودی و ۳ نقطهٔ افقی در اوّل سطر قرار می‌دهیم. سپس قسمت اوّل را که «الفی» به ارتفاع ۳/۵ نقطه است از ۵ نقطه بالاتر از خط زمینه شروع و در ۱/۵ نقطه مانده به خط زمینه، تمام می‌کنیم.

نمونه ۵ـ۳

در حرکت دوم، **شکل پایهٔ** «ب کوتاه» را استثنائاً به طول ۳ نقطه امّا با همان ویژگیها به قسمت زیرین «**الف**» وصل می‌کنیم و با قرار دادن سرکش در بالای «الفِ» «**ک**» شکل را کامل می‌کنیم (نمونه ۶ـ۳).

نمونه ۶ـ۳

نمونه ۷ـ۳ـ مطالعهٔ بصری شکل پایه در حروف تخت کوتاه

تمرین منزل

در یک کادر مستطیل به ابعاد ۱۰×۲۰ سانتیمتر، با تکرار شکل «**ب کوتاه**» به وسیلهٔ قلمهایی با پهناهای مختلف و استفاده از مرکّب رنگی مناسب، «دریا» را نمایش دهید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ شکل «**ب کوتاه**» را در ۵ سطر اجرا کرده، در پایان با قرار دادن نقطه‌های مختلف آنها را به «ب، پ، ت و ث» تبدیل کنید.

۲ــ هر یک از شکلهای «**ف کوتاه**»، «**ک متّصل کوتاه**» و «**ک تنهای کوتاه**» را به‌طور جداگانه و به ترتیب سه سطر تمرین کنید.

۳ــ هر یک از کلمات **آب**، **بانک** و **باف** را به‌طور جداگانه، یک سطر خوشنویسی کنید.

۴ــ سه کلمه جدید با توجه به شکلها و حروف آموزش داده شده انتخاب و از هر کدام یک سطر خوشنویسی کنید.

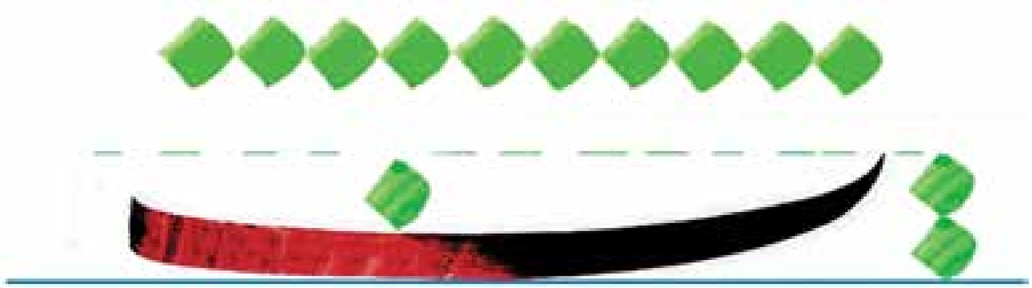
جلسه چهارم

آموزش الفبا (حروف تخت کشیده)

ب کشیده

در گروه **حروف تخت کشیده** که شامل چهار شکل «**ب کشیده**»، «**ف کشیده**»، «**ک متصل کشیده**» و «**ک تنهای کشیده**» می‌باشد، شکل «**ب کشیده**» **شکل پایه** محسوب می‌شود. به همین دلیل، آموزش این شکل از اهمیّت ویژه‌ای برخوردار است.

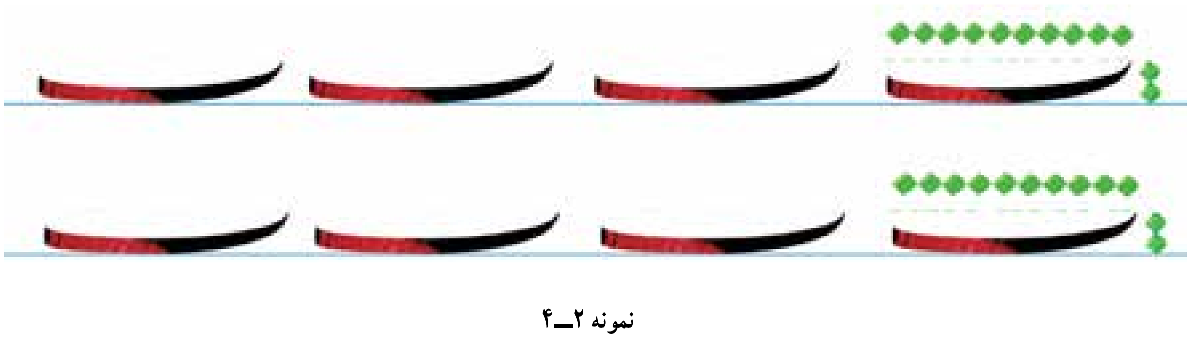
مشخصّات «ب کشیده»: ارتفاع آن **۲** نقطه و طول آن حدود **۹** تا **۱۱** نقطه است. این شکل از دو قسمت نوک و بدنه تشکیل شده است که بدون انقطاع، با یک حرکت قلم نوشته می‌شود و قسمت زیرین آن بر خط زمینه مماس است. امّا نقطهٔ شروع آن با نقطهٔ انتهایی در یک ارتفاع قرار نمی‌گیرد و دارای یک نقطه، گودی است.

نمونه ۱ــ۴

نحوهٔ اجرای «ب کشیده»: برای اجرای «**ب کشیده**»، ابتدا، نقطه‌های راهنما را به صورت **۲** نقطه عمودی و ۱۰ نقطهٔ افقی در اوّل سطر نقطه‌گذاری کرده، سپس قلم را طبق معمول با زاویه ۶۳ در فاصلهٔ **۲** نقطه بالاتر از خط زمینه قرار می‌دهیم و در همان زاویه کمی به طرف پایین حرکت می‌دهیم تا **نوک** «**ب کشیده**» نمایان شود. حال، بدون آنکه قلم را از روی صفحه برداریم حرکت را در جهت افقی به طول **۹** تا **۱۱** نقطه طوری ادامه می‌دهیم که قلم از زاویه ۶۳ به ۹۰ در پایان شکل تغییر کند. درآخرین مرحله با اشارهٔ کوچک قلم به طرف بالا، شکل را کامل می‌کنیم. باید توجه داشت که شکل «**ب کشیده**» در کلّ، دارای قوس مختصری است (نمونه‌های ۱ــ۴ و ۲ــ۴).

برای پی بردن به جزئیّات بیشتر در این شکل لازم است آن را مورد مطالعه بصری قرار دهیم.

نمونه ۲ــ۴

«ف کشیده»

این شکل از دو قسمت، تشکیل و با ۲ حرکت قلم نوشته می‌شود.

نحوهٔ اجرای «ف کشیده»: ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۳ نقطهٔ عمودی و ۹ تا ۱۱ نقطهٔ افقی قرار داده، قسمت سر «ف» را بالاتر از خط زمینه طوری می‌نویسیم که قسمت زیرین آن ۲ نقطه با خط زمینه فاصله داشته باشد و اندازهٔ آن از یک نقطه تجاوز نکند. سپس در حرکت بعدی **شکل پایه** «ب کشیده» را به زایده سمت راست سر «ف» وصل می‌کنیم تا شکل کامل شود (نمونه ۳ــ۴).

نمونه ۳ــ۴

ک متصل کشیده

شکل «**ک متصل کشیده**» با ۳ حرکت قلم نوشته می‌شود.

نحوهٔ اجرای «ک متّصل کشیده»: ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۳ نقطهٔ عمودی و ۹ تا ۱۱ نقطه افقی قرار داده و شکل «**با**» را در حرکت اوّل می‌نویسیم، سپس شکل «**ب کشیده**» را بدون کم و کاست به آن وصل می‌کنیم و در حرکت سوم، سرکش «ک» را به طول ۴ تا ۵ نقطه و با شیب ۲ نقطه و ضخامت $\frac{۱}{۳}$ تا $\frac{۱}{۴}$ پهنای قلم در بالای «با» قرار می‌دهیم و شکل را کامل می‌کنیم (نمونه ۴ــ۴).

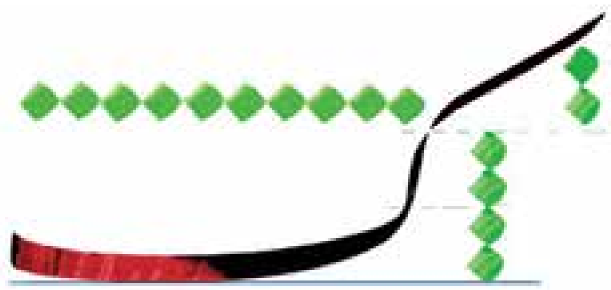

نمونه ۴ــ۴

«ک تنهای کشیده»

این شکل، با ۳ حرکت قلم نوشته می‌شود و دارای ۳/۵ تا ۴ نقطه ارتفاع و ۹ تا ۱۱ نقطه طول است.

نحوهٔ اجرای «ک تنهای کشیده»: ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۴ نقطه عمودی و ۹ تا ۱۱ نقطهٔ افقی در اول سطر قرار می‌دهیم، سپس در حرکت اوّل، «الفِ» «ک» را به اندازهٔ ۱/۵ تا ۲ نقطه طوری می‌نویسیم که قسمت زیرین آن ۲ نقطه با خطّ زمینه فاصله داشته باشد. حال، **شکل پایه حروف تخت کشیده** را به آن وصل کرده، با نوشتن سرکش، شکل «**ک تنهای کشیده**» را کامل می‌کنیم (نمونه ۵ــ۴).

نمونه ۵ــ۴

ارزش بصری

در جلسه قبل به **ارزش بصری** حروف اشاره کوتاهی شد. اکنون برای روشنتر شدن مطلب به مثال ذیل توجه کنید :

اگر در یک سطر خوشنویسی فقط یکی از حروف و کلمات بزرگ مانند **حروف تخت** و یا **کشیده‌ها**، به اصطلاح نازیبا و معیوب نوشته شود هرچند بقیّه اجزای سطر با زیبایی تمام اجرا شده باشد، کلّ سطر نازیبا و معیوب به نظر خواهد رسید. در حالی‌که همان سطر اگر طوری نوشته شود که فقط یکی از حروف و شکلهای کوچک سطر مانند «**د**» یا «و» نازیبا و معیوب اجرا شده باشد در کل **سطر** اثر چندانی نمی‌گذارد و کلّ سطر زیبا و بدون عیب جلوه می‌کند. این امر نشان می‌دهد که حروف و شکلهایی که دارای **اندازه‌های بزرگ** هستند از **ارزش بصری** بیشتری نسبت به حروف کوچکتر برخوردارند. البتّه عوامل دیگری مانند ویژگی شکل، رنگ و موقعیّت قرار گرفتن در سطر نیز در ارزش بصری حروف و شکلها مؤثّر است. امّا عامل اندازه در خوشنویسی از اهمیّت بیشتری برخوردار است.

نمونه ۶ــ۴

تمرین منزل

تعدادی حرف «ب کشیده» و «نقطه» را در روی مقوای سفید طراحی کرده، سپس آنها را قیچی کنید و در یک مقوای رنگی به ابعاد ۳۰×۲۰ با ترکیب‌بندی دلخواه بچسبانید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ شکل «**ب کشیده**» را در پنج سطر تمرین کنید.

۲ــ هر یک از شکلهای «**ف کشیده**»، «**ک متصل کشیده**» و «**ک تنهای کشیده**» را به‌طور جداگانه، سه سطر تمرین کنید.

۳ــ هر یک از کلمات «آب»، «بانک» و «باف» را با استفاده از حروف تخت کشیده، یک سطر خوشنویسی کنید.

۴ــ «ب کوتاه» و «ب کشیده» را به صورت متوالی، سه سطر تمرین کنید و سه مورد از اختلاف و تفاوتهای این دو شکل را بنویسید.

تصویر ۱ــ۴ــ بخشی از سیاه مشق میرزا غلامرضا اصفهانی ــ (قرن ۱۳ هـ)

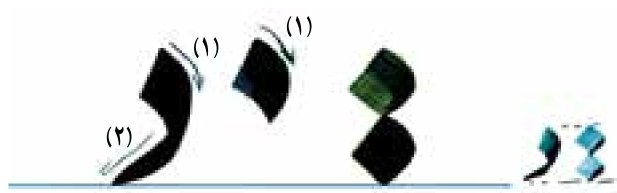
جلسه پنجم

آموزش الفبا (حروف مفرد)

گروه **حروف مفرد** شامل «**د**، **ه**، **و**، **ر**، **ط**، **م**» که تمامی چهار حرف اوّل با ارتفاع **۲ نقطه** بر روی خط زمینه قرار می‌گیرند و قسمت اصلی دو حرف بعدی یعنی ط و م نیز با حروف قبلی همسطح است.

نحوهٔ اجرای شکل «د»

ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۲ نقطهٔ عمودی در اول سطر قرار می‌دهیم ؛ سپس قلم را با زاویهٔ ۶۳ (طبق معمول) ۲ نقطه بالاتر از خط گذاشته، حرکت اوّل «**د**» را شبیه نقطه‌ای که گوشه پایینی آن کمی کشیده شده باشد می‌نویسیم. اندازهٔ این قسمت نباید ازیک نقطه بزرگتر باشد. حال قسمت دوّم را با فشار نوک بالایی قلم و به صورت مایل و حرکت دادنِ آن تا خط زمینه، اجرا می‌کنیم (نمونه ۱ــ۵).

نمونه ۱ــ۵

نحوهٔ اجرای شکل «ه»

۲ نقطه راهنما را به‌صورت عمودی در اوّل سطر قرار داده، حرکت اوّل را که شبیه حرکت اوّل «**د**» است به اندازهٔ یک نقطه انجام داده، سپس حرکت دوّم را با فشار نوک بالایی قلم به صورت چرخشی طوری اجرا می‌کنیم که قسمت پایینی «ه» حدود $\frac{1}{2}$ پهنای قلم ضخامت داشته باشد و با خط زمینه مماس شود. باید توجه داشت که عرض شکل «ه» از یک نقطه بزرگتر نباشد (نمونه ۲ــ۵).

نمونه ۲ــ۵

نحوهٔ اجرای شکل «و»

بعد از قراردادن نقطه‌های راهنما، حرکت اوّلِ «و» را که شبیه سر «**ف**» است امّا زایدهٔ سمت راست سر «**ف**» را ندارد با یک چرخش از راست به چپ با تمام پهنای قلم در محدودهٔ یک نقطه اجرا می‌کنیم. سپس حرکت دوّم

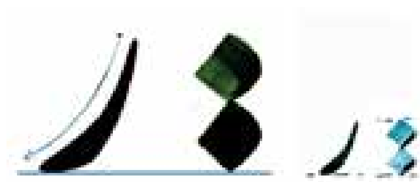
آن را که شبیه حرکت دوم «د» است به آن وصل می‌کنیم (نمونه ۳ــ۵).

نمونه ۳ــ۵

نحوهٔ اجرای «ر»

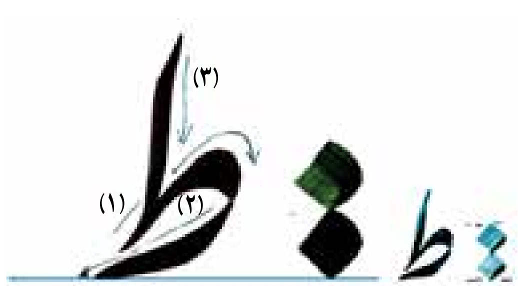
بعد از قراردادن نقطه‌های راهنما، قلم را با زاویهٔ ۶۳، ۲ نقطه بالاتر از خط زمینه قرار داده، با نوک بالایی قلم به اندازهٔ یک نقطه در جهت همان زاویه حرکت می‌کنیم. سپس فشار قلم را به تدریج بیشترکرده با اندکی تغییر مسیر، حرکتی شبیه حرکت دوم شکل «و» انجام داده، شکل را کامل می‌کنیم. بهتر است این شکل را با یک حرکت قلم اجرا کنیم (نمونه ۴ــ۵).

نمونه ۴ــ۵

نحوهٔ اجرای «ط»

ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۲ نقطهٔ عمودی قرار داده، سپس نوک قلم را حدود ۰/۵ نقطه بالاتر از خط می‌گذاریم و در جهت ۴۵ به طرف بالا حرکت می‌دهیم، در ارتفاع ۲ نقطه بالاتر از خط زمینه با یک چرخش کوتاه و به ضخامت $\frac{1}{2}$ پهنای قلم حرکت اوّل را اجرا می‌کنیم. حال حرکت دوم را که بی‌شباهت به حرکت دوم «د» نیست با فشار نوک بالایی قلم به صورت مایل تا اتصال به خط زمینه انجام می‌دهیم در پایان الف **ط** را از حدود ۳/۵ تا ۴ نقطه بالاتر از خط زمینه، به وسط حرکت اوّل وصل می‌کنیم (نمونه ۵ــ۵).

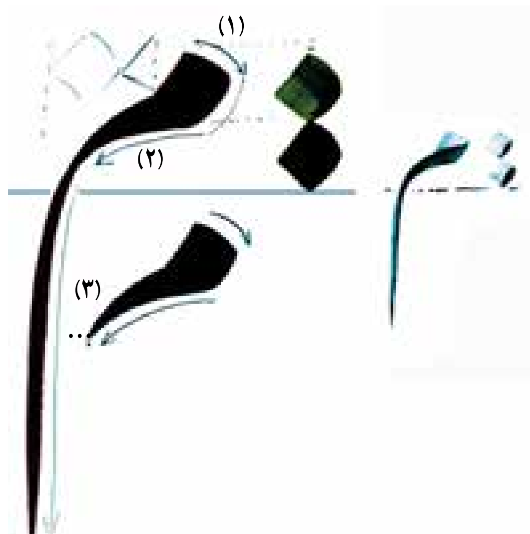
نمونه ۵ــ۵

نحوهٔ اجرای «م»

ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۲ نقطهٔ عمودی در بالای خطّ زمینه و ۵ نقطهٔ عمودی در پایین خط زمینه

در اول سطر قرار می‌دهیم. این شکل را بهتر است با ۳ حرکت قلم به شرح زیر اجرا کنیم :

در حرکت اوّل، تمام پهنای نوک قلم را با زاویه ۶۳، ۲ نقطه بالاتر از خط زمینه قرار می‌دهیم وشکل نقطه را اجرا می‌کنیم. سپس در **حرکت دوم**، قلم را از قسمتی که نقطه تمام شده، با اندکی قوس به طرف چپ و پایین حرکت می‌دهیم به‌طوری که قسمت بالایی قلم از قطر نقطه عبور کرده، بر خطّ زمینه مماس شود. در **حرکت سوم** «الفی» را به طول ۴/۵ تا ۵ نقطه و به ضخامت $\frac{۱}{۴}$ پهنای قلم به آخر حرکت دوم وصل کرده، شکل را کامل می‌کنیم (نمونه ۶ــ ۵).

نمونه ۶ــ۵

تمرین منزل

با استفاده از تکرار شکلهای «م»، «د»، «ر»، «ب کشیده» در یک کادر مستطیل ۱۰×۲۰ سعی کنید منظره‌ای نمادین از صخره‌ها و آبشار و رودخانه را نمایش دهید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ هر یک از شکلهای «د، ه، و، ر، ط، م» را یک سطر تمرین کنید.

۲ــ هر یک از کلمات «آدم، درنگ و آوازه» را یک سطر خوشنویسی کنید.

۳ــ پنج کلمه را با توجه به شکلهای اجرا شده بسازید و از هر کدام، یک سطر خوشنویسی کنید.

آشنایی با سطرنویسی

سطرنویسی یکی از قالبهای رایج در خوشنویسی است که منظور از آن : جمله و عبارتی کوتاه یا مصرعی شعر است که بر روی یک خط زمینهٔ افقی خوشنویسی شود.

هرچند یک سطر از اجزای مختلف تشکیل می‌شود امّا این اجزا باید طوری کنار هم قرار گیرند که در نهایت یک کلّ منسجم و هماهنگ را به‌وجود آورند. در درسهای آینده در مورد **سطرنویسی** مطالب جامعتری ارائه خواهد شد. در این درس فقط به رعایت **چهار نکتهٔ کلّی** در مورد سطرنویسی اشاره می‌شود :

۱ــ رعایت **قواعد** درنگارش تک‌تک اجزای تشکیل دهندهٔ سطر

۲ــ رعایت **جایگاه** اجزای سطر نسبت به خطّ زمینه

۳ــ رعایت **فاصله‌های یکنواخت**، بین اجزای سطر (که معمولاً در حدود یک نقطه می‌باشد).

۴ــ ایجاد **صعود** در پایان سطر (که با قرار دادن آخرین جزءِ سطر در بالاتر از جایگاه معمول آن نسبت به خط زمینه صورت می‌پذیرد).

اوّلین **سرمشق سطرنویسی** را با دقت مورد **مطالعه** و **بررسی** قرار داده، به سؤالات مطرح شده در مورد آن پاسخ دهید و با راهنماییهای هنرآموز محترم، به **بحث و تبادل نظر** بپردازید (نمونه ۱ــ۶).

نمونه ۱ــ۶

۱ــ آیا این سطر (سرمشق) **تقارن نسبی** دارد؟ چرا؟

۲ــ آیا این سطر دارای **تعادل** است؟ چرا؟

۳ــ اگر یکی از دو شکل «**ک**» به صورت **کوتاه** و دیگری به صورت **کشیده** نوشته می‌شد چه اتفاقی می‌افتاد؟

۴ــ اگر هر دو شکل «**ک**» به صورت **کوتاه** نوشته می‌شد چه اتفاقی می‌افتاد؟

۵ــ اگر شکل «د» در آخر سطر، در جایگاه معمولی خود بر روی خط زمینه، نوشته می‌شد قسمت پایانی سطر چگونه به نظر می‌رسید؟

تمرین منزل

در یک کادر مربع به ابعاد ۱۵cm×۱۵، نقطه‌ها را طوری اجرا کنید که در قسمت بالا، نقطه‌ها به صورت درهم رفته و پر قرار گیرند وهر چه به طرف پایین کادر نزدیک می‌شوید فاصله‌ها بیشتر و از تراکم نقطه‌ها کاسته شود، به‌طوری‌که در $\frac{1}{5}$ آخر کادر نقطه‌ای وجود نداشته باشد.

تمرینات کارگاهی

۱ــ هریک از شکلهای «**کو**»، «**با**» و «**ک**» کشیده را یک سطر تمرین کنید.

۲ــ سطر **سرمشق** را سه بار خوشنویسی کنید.

۳ــ هر یک از کلمات **لوازم** و **باریک** را یک سطر بنویسید.

تصویر ۱ــ۶ــ سطرنویسی ــ ناشناس

جلسه هفتم

آموزش الفبا (حروفِ گرد)

گروه **حروف گرد**، شکلهای «**ن، ق، ل، س، ص، ـس، ی، ح، ع**» را شامل می‌شود که در این جلسه فقط شکلهای «**ن، ق، ل**» آموزش داده می‌شود.

قبل از آنکه به نحوهٔ اجرای شکل «**ن**» در نستعلیق بپردازیم لازم است حرکت دوّم «**ن**»، که گِردی آن را تشکیل می‌دهد و در تمامی **حروف گرد** (به استثنای ی، ح، ع که با کمی تغییر اجرا می‌شود) تکرار می‌شود، به عنوان **شکل پایهٔ حروف گرد**، مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم. این شکل، حاصل حرکتی است بر حول دایره‌ای به قطر ۳ نقطه که از $\frac{۱}{۳}$ سمت راست آن شروع و تا $\frac{۲}{۳}$ دایره (یک نقطه بالاتر از سمت راست) در سمت چپ ادامه می‌یابد. این حرکت در قسمت پایین، اندکی متمایل به چپ، کمی گودتر می‌شود. گفتنی است که خط زمینه از $\frac{۱}{۳}$ دایرهٔ مزبور عبور می‌کند. به عبارت دیگر، حرکت **شکل پایه** از خط زمینه شروع می‌شود و تا یک نقطه بالاتر از خط زمینه ادامه می‌یابد. **گودی** این شکل در **سمت راست یک نقطه** و در **سمت چپ ۲ نقطه** خواهد بود. این شکل باید به اندازهٔ کافی و به صورت جداگانه تمرین شود (نمونه ۱ـ۷).

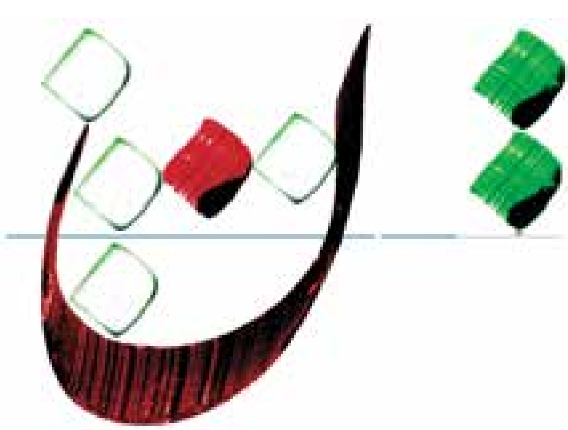

نمونه ۱ـ۷ـ مطالعه بصری شکل پایه در حروف گِرد

نحوهٔ اجرای شکل «ن»

ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۲ نقطهٔ عمودی قرار می‌دهیم. سپس در حرکت اوّل یک «**الفِ ۲ نقطه**» می‌نویسیم که انتهای آن بر خط زمینه مماس شود. در حرکت دوم، **شکل پایهٔ حروف گرد** را به انتهای «الف» وصل می‌کنیم تا شکل کامل شود (نمونه ۲ـ۷).

نکته: نقطهٔ شکل «**ن**» در نستعلیق جایگاه ثابت و مشخصّی دارد و نمی‌توان آن را تغییر داد.

نمونه ۲ـ۷

نمونه ۳ــ۷

نحوهٔ اجرای «ق»

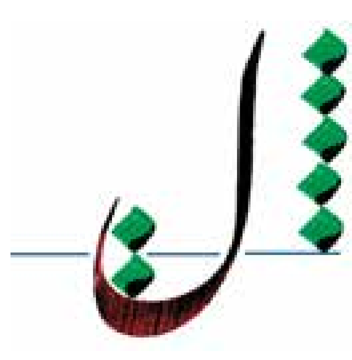
نقطه‌های راهنما را همانند نقطه‌های راهنمای شکل «ن» قرار داده، سپس در ۲ نقطه بالاتر از خط زمینه، سر «ق» را مانند سر «ف» می‌نویسیم و با نوک قلم تا خط زمینه با اندکی قوس امّا به حالت عمود ادامه می‌دهیم. حال شکل پایه را به آن وصل کرده، شکل را کامل می‌کنیم. این شکل نیز همانند شکل «ن» با **دو حرکت** قلم نوشته می‌شود (نمونه ۴ــ۷).

نمونه ۴ــ۷

نحوهٔ اجرای «ل»

برای اجرای شکل «ل» همانند «ن» عمل می‌کنیم با این تفاوت که طول الف «ل» باید ۴/۵ تا ۵ نقطه باشد (نمونه ۵ــ۷).

نمونه ۵ ــ۷

تمرین منزل

در مرکز یک کادر مربع به ابعاد ۴۰cm×۴۰ (از مقوای سفید) دایره‌ای به شعاع ۴cm رسم کنید. سپس شکل «ل» را که قطرِ گردی آن در حدود ۴cm باشد طراحی کرده، بر روی مقوای رنگی ۱۲ بار تکرار کنید حال این ۱۲ عدد «ل» را از مقوا قیچی کرده، در محیط دایره‌ای که قبلاً بر روی مقوای سفید رسم کرده‌اید طوری کنار هم بچسبانید که نوک «الف» شکلهای «ل» با محیط دایره مماس شود.

تمرینات کارگاهی

۱ــ **شکل پایهٔ** حروف گرد را با قرار دادن نقطه‌های راهنما در اوّل سطر، پنج سطر تمرین کنید.

۲ــ هر یک از شکلهای «**ن، ق، ل**» را دو سطر تمرین کنید.

۳ــ هر یک از کلمات «**باران، زورق** و **بال**» را به صورت جداگانه یک سطر تمرین کنید (نقطه‌های راهنما در اوّل سطر فراموش نشود).

۴ــ سه کلمه جدید از حروف خوانده شده پیدا کرده، از هر کدام یک سطر خوشنویسی کنید.

تصویر ۱ــ۷ــ نستعلیق (ترکیب‌بندی با حروف گرد) ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ مرکب و قلم ــ ۷۰×۵۰ cm

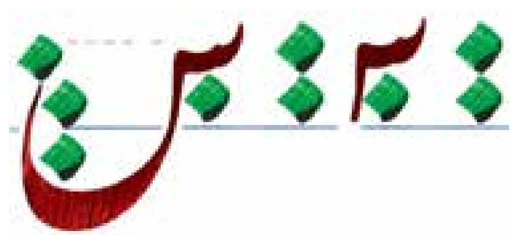
جلسه هشتم

آموزش الفبا (حروف گرد)

در این جلسه شکلهای «**س**»، «**ص**» و «**س کشیده**» را مورد بررسی قرار داده، نحوهٔ اجرای آنها را خواهیم آموخت.

نحوهٔ اجرای شکل «س»

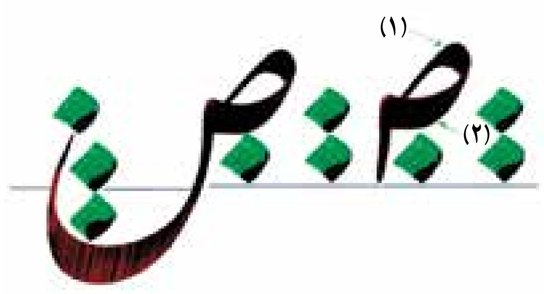
ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۲ نقطه عمودی در بالای خط زمینه قرار دهید. سپس با نوک بالایی قلم، دندانه اوّل را با حرکتی قوسدار در جهت پایین و چپ اجرا کرده، در ادامه دندانه دوم را با یک برجستگی به وسیلهٔ نیش قلم و امتداد آن در جهت افقی به اندازهٔ ۱ نقطه بنویسید و دندانه سوم را بدون برجستگی با نوک قلم تا خط زمینه به صورت عمودی ادامه دهید حال **شکل پایه** را به آن وصل کرده شکل «**س**» را کامل کنید. گفتنی است که دندانه‌های «**س**» از $\frac{۱}{۲}$ تا $\frac{۱}{۳}$ پهنای قلم ضخامت دارد (نمونه ۱ــ۸).

نمونه ۱ــ۸

نحوهٔ اجرای شکل «ص»

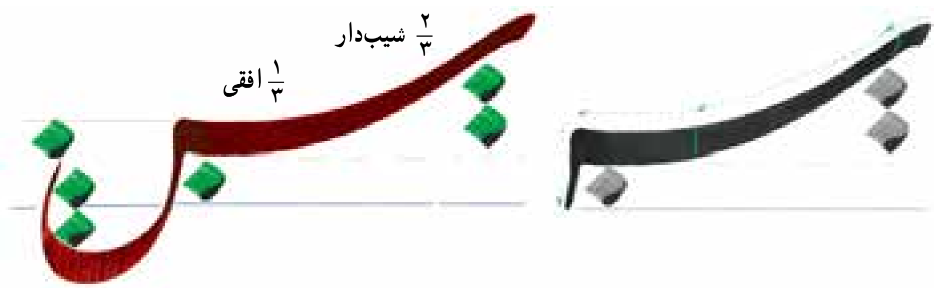
بعد از قرار دادن نقطه‌های راهنما، حرکت اوّل را که شبیه «ط» می‌باشد از حدود ۲ نقطه بالاتر از خط شروع کرده، قسمت زیرین سر «ص» را با $\frac{۳}{۴}$ پهنای قلم با یک حرکت قوسدار به طرف پایین و چپ اجرا می‌کنیم و ادامهٔ آن را با نوک قلم به صورت عمودی تا خط زمینه امتداد می‌دهیم. در پایان با اتصال **شکل پایهٔ حروف گرد**، شکل «**ص**» را کامل می‌کنیم (نمونه ۲ــ۸).

نمونه ۲ــ۸

نحوهٔ اجرای «ـس» کشیده

قسمت اوّل این شکل از یک کشیده و دنباله‌ای به صورت عمودی به طرف پایین تشکیل شده است. برای اجرای کشیده، ابتدا قلم را با زاویهٔ ۶۰ حدود **۴** نقطه بالاتر از خط زمینه قرار داده، به طول یک نقطه به حالت تقریباً افقی به طرف چپ حرکت می‌دهیم. سپس با شیب تندتر مانند حرکت سرکش «ک» حرکت را به طرف خط زمینه ادامه داده، به تدریج این حرکت را به حرکت افقی تبدیل می‌کنیم به‌طوری که طول قسمت شیب‌دار **۲** برابر طول قسمت افقی باشد. در طول این حرکت، زاویهٔ قلم از ۶۰ در شروع به ۹۰ در پایانِ کشیده تغییر می‌کند. در پایان، حرکت را با نوک قلم به صورت عمودی تا خط زمینه ادامه می‌دهیم. (شیب این کشیده حدود **۲** نقطه خواهد بود). حال، شکل پایه حروف گرد را به آن وصل کرده، شکل را کامل می‌کنیم. طول کشیده «**س**» از **۷** تا **۱۰ نقطه** متغیّر است (نمونه ۳ــ ۸).

نمونه ۳ــ۸

نکته: تمامی کشیده‌هایی که مانند «**ـس کشیده**» بدون واسطه به گردی وصل می‌شوند $\frac{۱}{۳}$ از طول آنها در قسمت آخر کشیده، **حالت افقی** دارند، امّا کشیده‌هایی که مستقیماً به گردی وصل نشوند در $\frac{۱}{۳}$ آخر از طول کشیده کمی به طرف بالا **صعود** می‌کنند. مانند دو کلمهٔ «ستاره» و «رُستن» (نمونه ۴ــ ۸).

نمونه ۴ــ۸

تمرین منزل

یک جمله یا عبارت کوتاه را با استفاده از حروف و کلمات آموخته شده بسازید و بر روی یک خطّ زمینه در قالب سطرنویسی، با رعایت قواعد مربوط، خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ هر یک از شکلهای «**س، ص، ســں کشیده**» را دو سطر تمرین کنید.

۲ــ سه کلمه جدید که در آن حروف «**س، ص، ســں کشیده**» به‌کار رفته باشد پیدا کنید و از هر یک، دو سطر خوشنویسی کنید.

۳ــ کلمه ستاره را به صورت کشیده، یک سطر خوشنویسی کنید.

یادآوری: در اجرای تمامی تمرینات از نقطه‌های راهنما در اوّل سطر استفاده کنید.

نمونه ۵ ــ۸ ــ مطالعهٔ شکلِ پایه در حروف گِرد

جلسه نهم

سطرنویسی

سطر زیر را به دقت مورد مطالعه و بررسی قرار داده، سعی کنید به سؤالات مطرح شده پاسخ دهید (نمونه ۱ــ۹).

نمونه ۱ــ۹

۱ــ حروف گرد «ل» و «ش» در ایجاد **تعادل** کلّی سطر بالا چه نقشی دارند؟

۲ــ آیا «ب کشیده» در ایجاد **تعادل** کلی سطر بالا مؤثّر است؟ چرا؟

۳ــ اجزای سطر بالا را از نظر **ارزش بصری** در ۳ درجه مشخص کرده، آنها را در مقابل هر یک از عبارات زیر بنویسید.

اجزای دارای ارزش بصری درجه ۱ :

اجزای دارای ارزش بصری درجه ۲ :

اجزای دارای ارزش بصری درجه ۳ :

تمرین منزل

با استفاده از حروف و کلماتی که تاکنون آموخته‌اید، جمله یا عبارتی کوتاه بسازید و آن را در یک ورق A4 در قالب سطرنویسی اجرا کنید و سپس **ارزش بصری** هر کدام از اجزای سطر را در ۳ درجه گروه‌بندی کرده، در زیر سطر بنویسید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ هر یک از شکلهای «**کد**، **ل**، **ب کشیده**، **ش**» را، یک سطر تمرین کنید.

۲ــ **سرمشق** متنِ درس را سه بار خوشنویسی کنید.

۳ــ هر یک از کلمات «**لذّت**»، «**ستاره**» را، یک سطر خوشنویسی کنید.

جلسه دهم

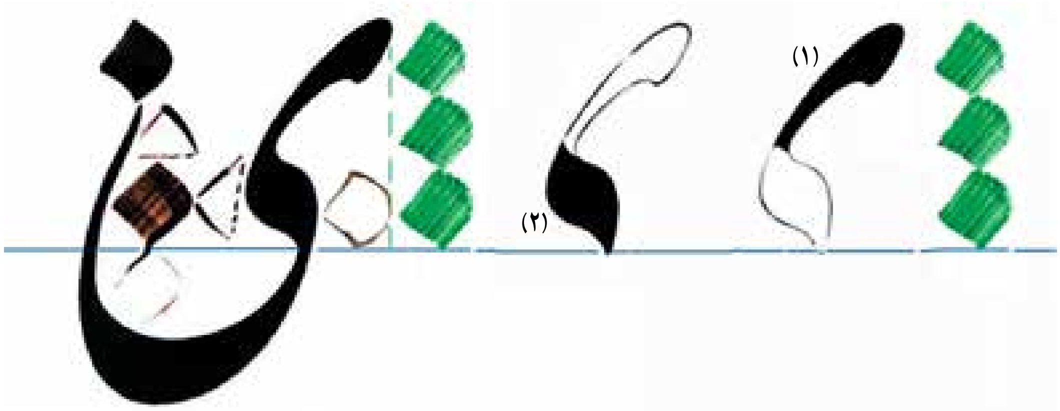
آموزش الفبا (حروف گرد)

شکل «ی» یکی از زیباترین شکلهای نستعلیق است. حرکت مارپیچی S که از حرکتهای بسیار زیبا و جذاب در هنرهای تجسمی است ترکیب کلّی شکل «ی» را تشکیل داده است.

این شکل با ۳ حرکت قلم اجرا می‌شود و حرکت آخر آن که گردی «ی» را دربر می‌گیرد، اندکی از حروف گرد قبلی کوچکتر نوشته می‌شود و گودی سمت چپ آن، ۰/۵ نقطه بیشتر از گِردیهای قبلی (یعنی ۲/۵ نقطه) می‌باشد.

نحوهٔ اجرای شکل «ی»

ابتدا نقطه‌های راهنما را به صورت ۳ نقطه عمودی قرار می‌دهیم. سپس قلم را با زاویه ۶۳ در ۳ نقطهٔ بالاتر از خط زمینه قرار داده، با اشاره‌ای مختصر به طرف بالا و حرکت در جهت چپ و پایین با اندکی قوس، حرکت اول را انجام می‌دهیم. ارتفاع این حرکت حدود ۲ نقطه می‌باشد. حرکت دوم را با حرکت قلم به طرف راست، با اندکی شیب و به صورت پیچدار به اندازهٔ یک نقطه اجرا می‌کنیم. حال در حرکت سوم، گردی «ی» را که اندکی از شکل پایه کوچکتر و انتهای آن نیم نقطه بیشتر است می‌نویسیم و شکل را کامل می‌کنیم (نمونه ۱ــ۱۰).

نمونه ۱ــ۱۰

نکته: کلّیهٔ حروف گردی که از راست به چپ نوشته می‌شوند (ن ق ل س ںس ص ی) در قسمت ماقبل آخر و قبل از اتصال به گردی، حالت عمودی دارند (نمونه ۲ــ۱۰).

نمونه ۲ــ۱۰

تمرین منزل

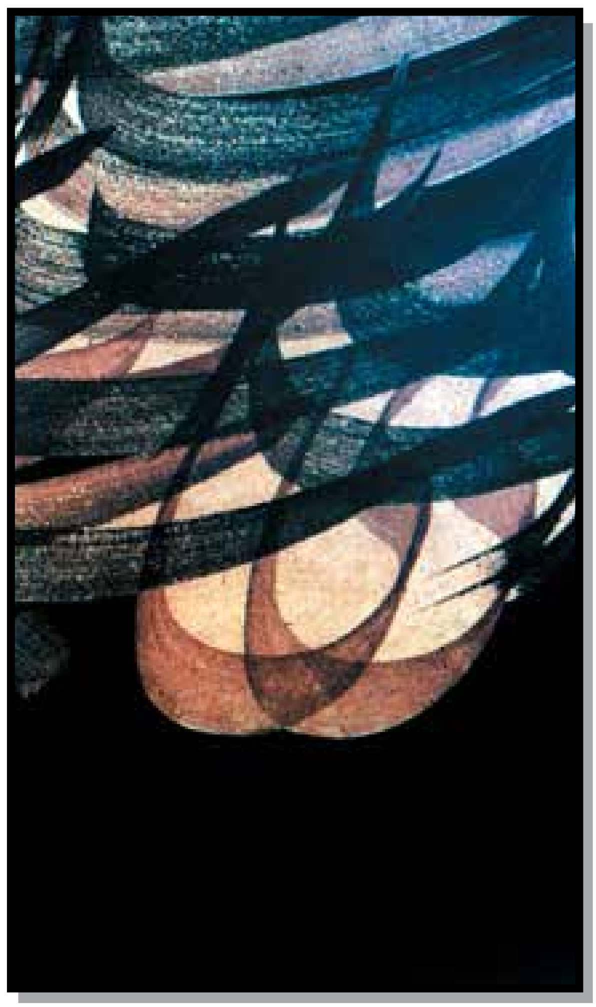
عبارت یا جمله‌ای کوتاه را که در آن حرف «ی» به‌کار رفته باشد در یک کادر مستطیل ۱۰×۳۰ خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ شکل «ی» را ۵ سطر تمرین کنید.

۲ــ هر یک از کلمات «**بازی، روان** و **ارادت**» را، یک سطر خوشنویسی کنید.

۳ــ دو کلمهٔ ساده را که در آن حرف «ی» به‌کار رفته باشد پیدا کنید و از هر کدام دو سطر خوشنویسی کنید.

تصویر ۱ــ۱۰ــ سیاه مشق ــ محمد غفوری‌منش (معاصر) ــ مرکب و گواش ــ ۴۰×۷۱ cm

جلسه یازدهم

سطرنویسی

در سرمشق این جلسه که یک سطر کوتاه می‌باشد حرف «ی» به حالت برگردان نوشته شده است. این نوع **«ی»** معمولاً در آخر سطر و در قسمت بالای آخرین اجزای سطر نوشته می‌شود. کشیدهٔ این شکل از چپ به راست اجرا می‌شود و از **۰/۵** تا **۱** نقطه شیب دارد. طول آن از **۹** تا **۱۱** نقطه متغیّر است. این شکل را **«ی» معکوس** نیز می‌گویند (نمونه ۱ــ۱۱).

نمونه ۱ــ۱۱

سرمشق این جلسه را به دقت مورد مطالعه و بررسی قرار داده، به پرسشهای مطرح شده، با بحث و تبادل‌نظر پاسخ دهید (نمونه ۲ــ۱۱).

نمونه ۲ــ۱۱

۱ــ قرار گرفتن **«ی معکوس»** در قسمت آخر سطر، چه نقشی در ایجاد تعادل کلّی سطر ایفا می‌کند؟
۲ــ آیا این سطر دارای تقارن است؟
۳ــ اگر «ی» آخر به‌صورت **«ی» گرد** نوشته می‌شد، آیا اِشکالی در ترکیب کلی سطر به‌وجود می‌آمد؟

به شکلهای **۲** اتصال جدید **«نیا** و **مد»** در سرمشق توجه کنید و **اتصالات مشابه** هر کدام را مورد مطالعه قرار دهید (نمونه **۳**ــ۱۱).

نمونه ۳ــ۱۱

تمرین منزل

عبارت «ای آفتاب تابان» را در یک صفحه A4 خوشنویسی کرده، اجزای آن را در ۳ درجه گروه‌بندی کنید و در ذیل سطر بنویسید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ شکل «ی معکوس» را سه سطر تمرین کنید.

۲ــ هر یک از دو اتّصال جدید و اتّصالات مشابه آنها را، یک سطر تمرین کنید.

۳ــ از روی سرمشق، ۳ بار خوشنویسی کنید (نمونه ۲ــ۱۱).

تصویر ۱ــ۱۱ــ سیاه مشق نستعلیق ــ مسعود رنگساز (معاصر) ــ مرکّب ــ cm ۶۳×۶۶

آموزش الفبا (حروف گرد)

در این جلسه آخرین شکلهای حروف گرد را که «ح و ع» می‌باشد مورد بررسی قرار می‌دهیم. با فراگیری این دو شکل، آموزش حروف الفبا پایان می‌یابد و در جلسات بعد، به بررسی و آموزش اتصالات، ترکیب‌بندی در سطر، ویژگیهای ساختاری انواع خوشنویسی و موارد کاربردی آنها، شناخت حرکتهای نو در خوشنویسی معاصر و ارتباط و پیوستگی هنر خوشنویسی با دیگر هنرها خواهیم پرداخت.

نحوهٔ اجرای شکل «ح»

شکل «ح» را بهتر است با دو حرکت قلم اجرا کنیم. ابتدا نقطه‌های راهنما را به‌صورت ۳ نقطهٔ عمودی بالای خطّ زمینه قرار داده، نوک قلم (نیش قلم) را در حدود ۲ نقطه بالاتر از خط زمینه می‌گذاریم و در زاویه ۶۳ اندکی به‌طرف بالا حرکت داده، سپس در ادامه با تغییر مسیر به‌طرف راست و در حالت تقریباً افقی به اندازهٔ یک نقطه، طوری قلم را حرکت می‌دهیم که پهنای این قسمت به‌تدریج پهنتر شود و در پایان، تا $\frac{۱}{۲}$ پهنای قلم ضخامت پیدا کند. حال، با یک تغییر مسیر دیگر، قلم را در جهت پایین و چپ به‌صورت قوسدار تا یک نقطه می‌رانیم. در این‌جا، قسمت اوّل شکل «ح» تمام می‌شود. در حرکت دوّم با اتّصال شکل پایه حروف گرد که برخلاف دیگر حروف از چپ به راست اجرا می‌شود شکل را کامل می‌کنیم (نمونه ۱ــ۱۲). گفتنی است که قسمت گردی شکلهای «ح و ع» اندکی بازتر و بزرگتر از دیگر حروف گرد نوشته می‌شوند ؛ امّا این اختلاف بسیار جزیی است و چندان محسوس نمی‌باشد.

نمونه ۱ــ۱۲

نحوهٔ اجرای شکل «ع»

این شکل نیز بهتر است مانند «ح» با دو حرکت قلم اجرا شود. بعد از قرار دادن ۳ نقطهٔ راهنما در بالای خط زمینه، نوک قلم را در ۲ نقطه بالاتر از خط زمینه می‌گذاریم و به اندازهٔ نیم نقطه در جهت زاویه ۶۳ حرکت می‌دهیم ؛ سپس گره نوک «ع» را با نیش قلم شکل داده، در همان مسیر به‌طرف پایین حرکت می‌کنیم و با تغییر مسیر به‌طرف راست، با اندکی شیب به‌طرف پایین به طول $\frac{۳}{۴}$ نقطه طوری قلم را حرکت می‌دهیم که این قسمت $\frac{۳}{۴}$ پهنای قلم، ضخامت پیدا کند. حال، با نیش قلم به اندازه نیم نقطه به‌طرف بالا و در جهت ۶۰ و سپس برگشت به‌طرف پایین

و چپ به‌صورت مورّب و اندکی قوسدار، قسمتِ اوّل **شکل** «**ع**» را به اتمام می‌رسانیم. در پایان با اتصال گردی، مانند شکل «ح»، اجرای حرف «**ع**» را کامل می‌کنیم (نمونه **۲ــ۱۲**).

نمونه ۲ــ۱۲

تمرین منزل

در یک کادر مربع ۲۰×۲۰، دو دایره **متّحدالمرکز** رسم کنید و شکلهای «ح» و «ع» را در محیط این دایره‌ها و در کنار هم خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

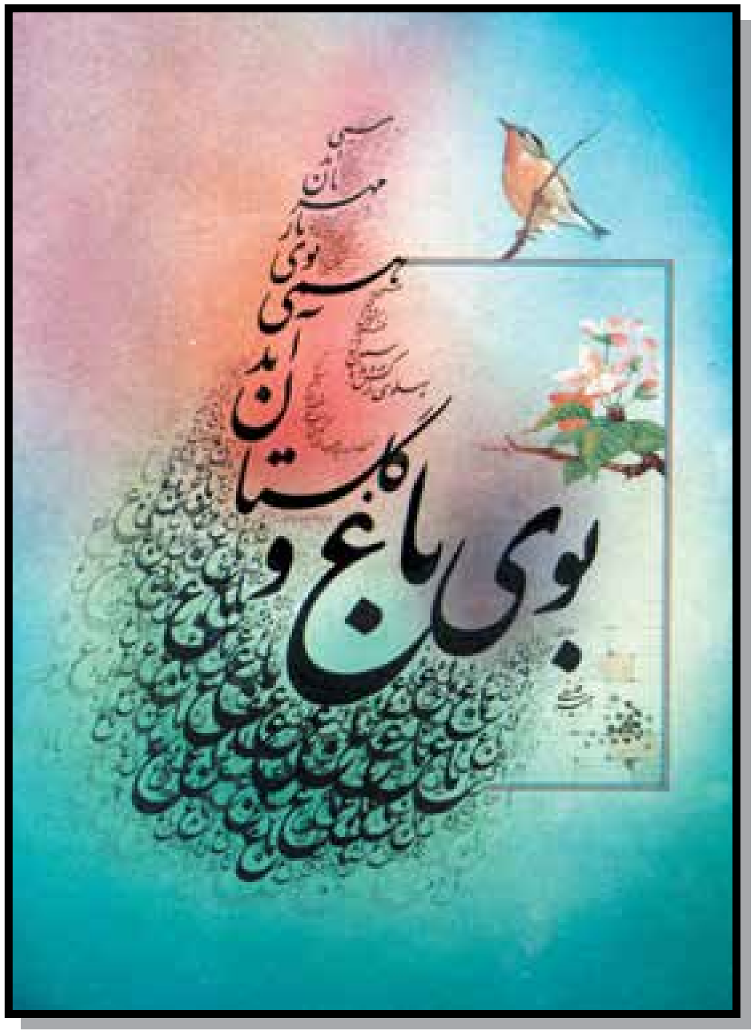
۱ــ هر یک از شکلهای «ح و ع» را، سه سطر تمرین کنید.

۲ــ هر یک از کلمات «**سیّاح**» (به‌صورت کشیده) و «**ابداع**» را، دو سطر خوشنویسی کنید.

۳ــ کلیّه حروف گرد (ن ق ل س ص ﺳ ی ح ع) را به‌طور متوالی بنویسید و با راهنماییهای هنرآموز محترم، اشکالات خود را در این بخش رفع کنید.

تصویر ۱ــ۱۲ــ طرحی برای کتیبه نستعلیق ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ قلم و مرکّب ــ cm ۷۰×۱۰۰

تصویر ۲ــ۱۲ــ سیاه مشق نستعلیق ــ امیر فلسفی (معاصر) ــ مرکّب و قلم

جلسه سیزدهم

سطرنویسی

سرمشق این جلسه را با دقت مورد مطالعه و بررسی قرار داده، با راهنماییهای هنرآموز محترم، در مورد پاسخ سؤالات مطرح شده، بحث و تبادل‌نظر کنید (نمونه ۱ــ۱۳).

۱ــ آیا این سطر دارای **تقارن نسبی** است؟ چرا؟

۲ــ آیا این سطر دارای **تعادل** است؟ چرا؟

۳ــ کشیدهٔ کلمه سُرخ در این سطر چه نقشی در ایجاد تقارن و تعادل آن ایفا می‌کند؟

۴ــ **حروف گرد** در ایجاد تعادل و تقارن این سرمشق چه نقشی دارند؟

نمونه ۱ــ۱۳

نحوهٔ اتصال حروف به حرف «ل»

خوشنویسی کلمات گل، گلاب، یل، یلدا، آمل، ملوان، بلبل را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهید. سپس یکی از قواعد اتصالات در نستعلیق را که مربوط به اتصال حروف به «ل کوچک» (غیر آخر) و «ل بزرگ» (آخر) می‌باشد کشف کرده، عبارت ذیل را کامل کنید (نمونه ۲ــ۱۳).

نمونه ۲ــ۱۳

نکته: هرگاه حرفی به ...... وصل شود با تمام پهنای قلم و هرگاه حرفی به ...... وصل شود با $\frac{1}{2}$ پهنای قلم نوشته می‌شود. مگر کشیده‌ها که در هر دو صورت با تمام پهنای قلم به «**ل**» وصل می‌شوند.

اکنون با بررسی اتّصال کشیده حرف «س» به «ر» و مطالعه برخی اتّصالات مشابه آن به گوشه‌ای دیگر از نظم و قانونمندی حاکم بر ساختار نستعلیق پی خواهیم برد (نمونه **۳ــ۱۳**).

نمونه **۳ــ۱۳**

تمرین منزل

مصرع «آفتاب آمد دلیل آفتاب» را در یک کادر مستطیل ۲۵cm×۱۰، با به‌کارگیری آموخته‌های خود در سطرنویسی و با تفکّر و تأمّل در چگونگی ترکیب‌بندی آن و رعایت قواعد مربوطه خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ هر یک از کلمات گل، گلاب، یل، یلدا، آمل، ملوان، بلبل را، سه بار تمرین کنید.

۲ــ کشیدهٔ «سر» و اتّصالات مشابه آن را یک سطر تمرین کنید.

۳ــ سطر «ای گل سرخ باغ» را، سه بار خوشنویسی کنید.

جلسه چهاردهم

اتّصالات در نستعلیق

نحوه اتصال (ج چ ح خ) به حروف دیگر

در این جلسه نحوهٔ اتّصال حروف «**ج چ ح خ**» را به حروف دیگر، مورد بررسی قرار داده، شکلهای مختلف این حروف را در نستعلیق مطالعه کرده، موارد کاربرد هر کدام را با استفاده از قواعد و راهکارهایی ساده خواهیم آموخت.

هرگاه هر یک از حروف «**ج چ ح خ**» در **اوّل کلمه** یا بخشی از کلمه واقع شود که به حرف ماقبل خود وصل نباشد در ۳ شکل نوشته می‌شود که هر کدام در موارد خاص به‌کار می‌رود. در این حال، حرکت و حرف بعدی شکل آن را مشخّص می‌کند.

حالت اوّل: هرگاه، حرکت قلم بعد از «**ج چ ح خ**» به‌طرف راست برگردد، از شکل «**ح ساده**» استفاده می‌کنیم (نمونه ۱ـ۱۴).

نمونه ۱ـ۱۴

حالت دوم: هرگاه، حروف «**ج چ ح خ**» در اوّل کلمه یا بخشی از کلمه بیاید که به حرف ماقبل خود متصل نباشد و ادامهٔ سر این حروف به‌طرف پایین یا افقی به‌طرف چپ باشد به شکل «ح گره‌دار» نوشته می‌شود (نمونه ۲ـ۱۴).

نمونه ۲ـ۱۴

حالت سوم: هرگاه حروف «ج چ ح خ» در اوّل کلمه یا بخشی از کلمه، طوری واقع شود که به حرف ماقبل خود متصل نباشد و حرکت بعدی آن به طرف بالا باشد به شکل «**ح بسته**» نوشته می‌شود (نمونه **۳ــ۱۴**).

نمونه **۳ــ۱۴**

نکته: هرگاه، هر یک از حروف «ج چ ح خ» در وسط کلمه بیاید به‌طوری که به حرف ماقبل و مابعد خود متصل باشد اگر حرکت بعد از این حروف، برگشت به‌طرف راست باشد به‌صورت «**ح ساده**» و در بقیهٔ موارد به‌صورت «**ح افقی**» نوشته می‌شود.

ضمناً در کلیه مواردی که حروف «ج چ ح خ» در **آخر کلمه** واقع شده باشند، چه به‌صورت متّصل مانند کلمهٔ «**صبح**» و چه به‌صورت منفرد مانند کلمه «**سُرخ**»، به شکل «ح ساده» نوشته می‌شوند.

نمونه **۴ــ۱۴**

تمرین منزل

در یک کادر مربّع ۲۰×۲۰cm با تکرار نام مبارک «محمد (ص)» در رنگ‌بندی و ترکیب‌بندی دلخواه، قطعه‌ای زیبا خلق کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ـ از تمامی اتّصالات این جلسه، سه بار تمرین کنید.

۲ـ هر یک از کلمات «خدا، ناجی، خبر، جمال، خلوص، چتر، خنک، مجد، نجات، نجوم، نجم و حجاب» را به‌طور متوالی، دو بار خوشنویسی کنید.

۳ـ اتصالات حرف م به حروف دیگر را به دقت مطالعه کرده، موارد استفاده از «م چهارگوش»، «م گِرد» و «م سه‌گوش» را به‌صورت مختصر بنویسید و از هر یک، سه بار تمرین کنید (نمونه ۵ـ۱۴).

نمونه ۵ـ۱۴

جلسه پانزدهم

اتّصالات در نستعلیق (کشیده‌ها)

کشیده‌ها یا «مدّات» در خوشنویسی نستعلیق از اهمیّت ویژه‌ای برخوردارند. ساختار افقی و نسبتاً بزرگ کشیده‌ها، **ارزش بصری** و نقش تعیین‌کنندهٔ آنها را در هر نوع ترکیب‌بندی قطعات خوشنویسی، اعم از آثار سنّتی یا مُدرن، چنان ممتاز و برجسته ساخته است که خوشنویسان در ترکیب‌بندی آثار خوشنویسی، بیش و پیش از هر چیز به چگونگی کشیده‌ها و موقعیّت و جایگاه آنها در اثر توجّه دارند. زیرا علاوه بر اینکه کشیده‌ها **نقش اساسی** در ایجاد تعادل، تقارن، ریتم و آهنگ کلّی اثر خوشنویسی ایفا می‌کنند، دارای **بیان هنری** بسیار نیرومندی نیز هستند که در موقعیّتهای مختلف می‌توانند آرامش، سکوت، ابدیّت، رشد، وصال، بردباری و بسیاری حالات و احساسات دیگر را به بیننده القا کنند.

در جلسات قبل حروفی را که به‌صورت منفرد و بدون اتّصال به حروف دیگر قابلیّت کشیده نوشتن داشتند فراگرفتیم که «**حروف تخت**»، «**س، ش**» و «**ی برگردان**» را دربر می‌گرفت. در این جلسه کشیده‌های متّصل را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

کشیده‌های متّصل را می‌توان به‌طورکلّی در دو گروه جای داد :

الف : کشیده‌های کامل　　　ب : کشیده‌های کم‌شیب

الف ــ کشیده‌های کامل

کشیده‌های کامل، ۷ تا ۱۰ نقطه طول و ۲ نقطه شیب دارند و در مواقعی که اتصال پایانی کشیده مستقیماً به‌طرف بالا حرکت نکند نوشته می‌شوند (نمونه ۱ــ۱۵).

نمونه ۱ــ۱۵

ب ــ کشیده‌های کم‌شیب

کشیده‌های کم‌شیب، ۷ تا ۱۰ نقطه طول و ۱ تا ۱/۵ نقطه شیب دارند و در کلماتی که اتصال پایانی کشیده به‌طرف بالا حرکت کند نوشته می‌شوند (نمونه ۲ــ۱۵).

نمونه ۲ــ۱۵

نکته: در کلماتی که دارای حروف متّصل بیشتری هستند (مانند صبحدم، هیچکس) و یا به حروف تخت ختم شوند (مانند سنگ، شیب و...) هر دو گروه از کشیده‌ها اندکی کوتاهتر نوشته می‌شوند و نیز، اندکی از شیب آنها کاسته می‌شود (نمونه ۳ــ۱۵).

نمونه ۳ــ۱۵

توضیح: در خوشنویسی نستعلیق نباید کشیده‌ها مستقیماً به «ق بزرگ» (آخر) و «و» و حروف تخت وصل شوند ؛ مانند کلمات شور، عشق، شب، شک. در این کلمات، حرف «ش» را نمی‌توان کشیده نوشت (هر چند برخی از خوشنویسان در مواردی نادر چنین کشیده‌هایی نوشته‌اند).

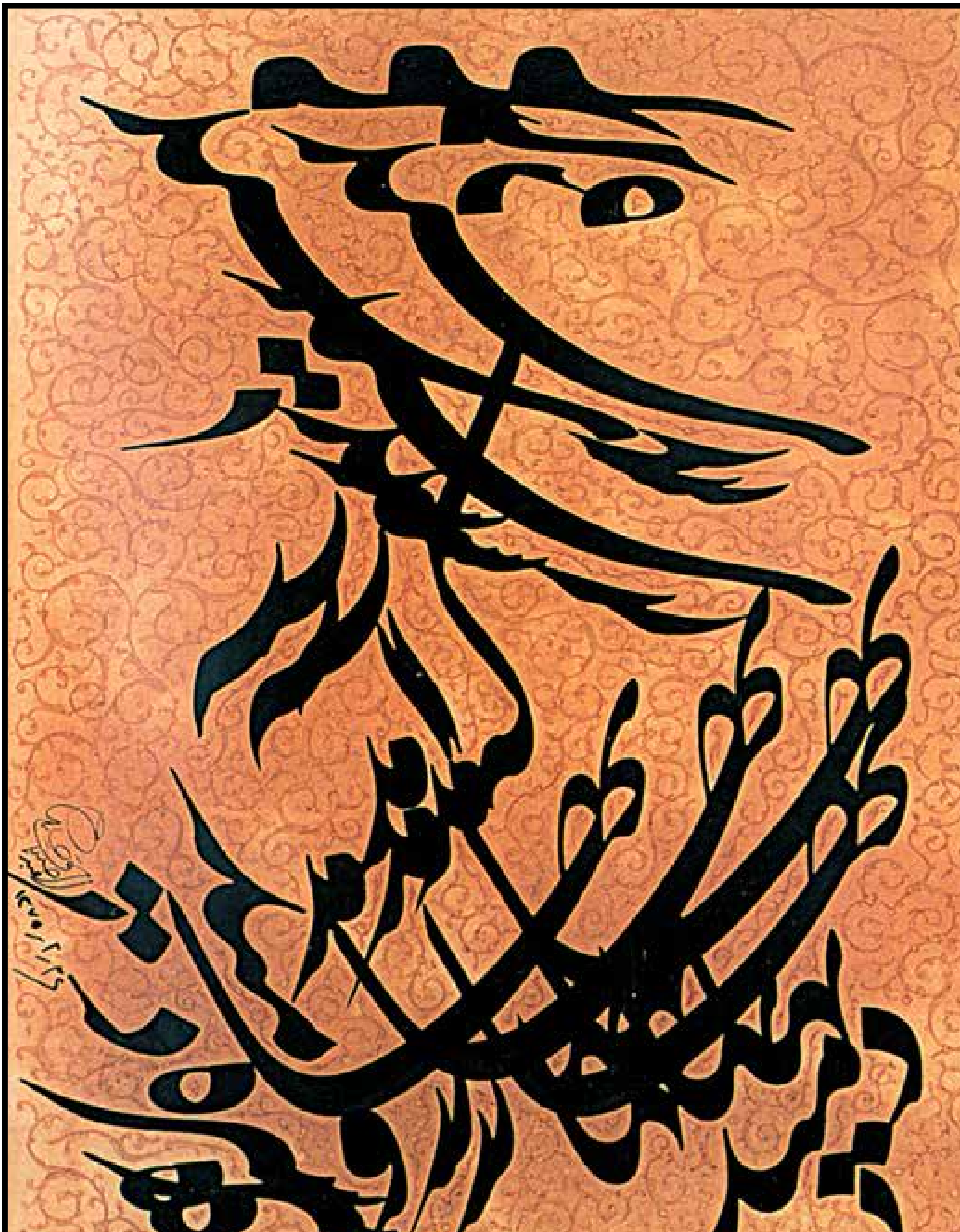
تمرین منزل

در یک کادر مستطیل ۲۵×۱۰ مصرع «خوشا شما که جهان می‌رود به کام شما» را خوشنویسی کنید. سپس اجزای سطر را از نظر ارزش بصری در ۳ درجه گروه‌بندی کرده، در ذیل سطر بنویسید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ از تمامی کشیده‌های این جلسه، یک سطر تمرین کنید.

۲ــ کلمات «**مشتاق**، **مشاوره** و **مقصد**» را به‌صورت کشیده بنویسید.

تصویر ۱ـ۱۵ـ سیاه مشق نستعلیق ـ صداقت جباری (معاصر) ـ قلم و مرکّب ـ ۴۹×۳۴ cm

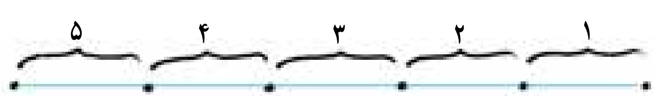
جلسه شانزدهم

ترکیب‌بندی در سطرنویسی

در جلسات گذشته، تا حدودی با سطرنویسی که یکی از ساده‌ترین و رایجترین قالبها در خوشنویسی است آشنا شدید و عملاً چند سطر را ترکیب‌بندی و خوشنویسی کردید. در این جلسه پیرامون نحوهٔ ترکیب‌بندی و چگونگی انتخاب کشیده‌ها در سطرنویسی، مطالب بیشتری خواهید آموخت.

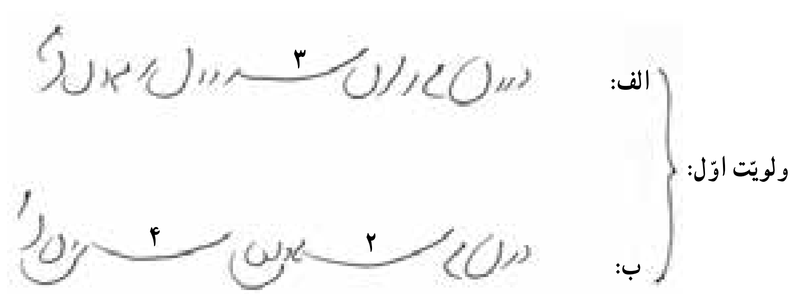
زیبایی و چشم‌نوازی یک سطر به عوامل متعدّدی بستگی دارد که در جلسهٔ ششم، چهار اصل اوّلیه (یعنی ، رعایت قواعد در تک‌تک اجزای سطر، ایجاد فاصله‌های یکنواخت مابین آنها، قراردادن اجزای سطر در جایگاه مقرّر بر خطّ زمینه و صعود آخرین جزء سطر) را آموختیم. امّا نمی‌توان تنها با رعایت این چهار اصل به ترکیب‌بندی صحیح و زیبا دست یافت. مهمترین اصل، علاوه بر اصول یاد شده، در ترکیب‌بندی یک سطر اصل **تعادل** است. بدین معنی که اگر سطر را به وسیلهٔ یک خط عمودی از وسط به دو قسمت مساوی تقسیم کنیم، دو طرف از نظر سبکی و سنگینی هموزن باشند، ساده‌ترین روش برای ایجاد **تعادل** در سطرنویسی استفاده از **تقارن** است. در سرمشقهای سطرنویسی جلسات گذشته دیدیم که کشیده‌ها نقش اصلی و اساسی در ایجاد تعادل و تقارن یک سطر ایفا می‌کنند. به همین دلیل، انتخاب درست کشیده‌ها و قراردادن آنها در جایگاه مناسب سطر مهمترین مرحلهٔ ترکیب‌بندی در سطرنویسی است.

برای آنکه بتوانیم کشیده‌ها را به درستی انتخاب کنیم و آنها را در جایگاه مناسبی قرار دهیم و در نهایت به ترکیب‌بندی زیبا و چشم‌نوازی در سطر دست‌یابیم، ابتدا سطر را به ۵ قسمت مساوی تقسیم می‌کنیم و هر قسمت را با شماره‌ای مشخص می‌سازیم (نمونه ۱ــ۱۶).

نمونه ۱ــ۱۶

حال بهترین حالتهای انتخاب کشیده یا کشیده‌ها را در سطر که با استفاده از خطوط ساده، به ترتیب اولویت، بر روی مناطق پنجگانهٔ سطر نمایش داده شده است با دقت مورد مطالعه و بررسی قرار دهید و به خاطربسپارید (نمونه ۲ ــ۱۶).

نمونه ۲ــ۱۶

همانطور که در دو حالت الف و ب (نمونه ۲ــ۱۶) مشاهده می‌شود بهترین قسمت از سطر برای یک کشیده، منطقهٔ ۳ یعنی وسط سطر و برای دو کشیده، منطقهٔ ۲ و ۴ می‌باشد. اگر جمله یا مصرعی که می‌باید در قالب سطرنویسی اجرا شود، قابلیّت و امکان ترکیب‌بندی در دو حالت اولویّت اوّل را نداشت به ناچار باید از اولویت دوم در انتخاب کشیده‌ها استفاده کرد (نمونه ۳ــ۱۶).

نمونه ۳ــ۱۶

نکته: انتخاب کشیده در اوّل سطر (منطقهٔ ۱)، و آخرِ سطر (منطقهٔ ۵) در قالبهای سطرنویسی جایز نیست؛ چرا که این نوع ترکیب‌بندی، تعادل سطر را به هم می‌ریزد و چشم را آزار می‌دهد.

توضیح: بدیهی است که راهکارهای فوق برای قالب سطرنویسی توصیه شده است. یک عبارت کوتاه و مصرعی شعر را می‌توان در قالبهای گوناگون و متنوع از قبیل ترکیب‌بندی در مستطیل، بیضی، سطر مایل، سطر منحنی صعودی و... نیز اجرا کرد که ایجاد تعادل و ریتم در هرکدام با روشهای متفاوت و متعددی صورت می‌پذیرد. همچنین، برخی سطرها از وجود کلماتی که قابلیّت کشیده نوشتن را دارند عاری هستند. در این‌گونه موارد نیز باید به ترکیب‌بندیهای ابتکاری روی آورد.

تصویر ۱ــ۱۶ــ ترکیب‌بندی سطر باگِردیها ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ قلم و مرکّب ــ ۱۸×۳۶cm

نحوهٔ انتخاب ۳ کشیده در یک سطر

در برخی موارد می‌توان ۳ کشیده در یک سطر انتخاب کرد. در این‌گونه موارد، بهتر است سطر را به ۷ قسمت مساوی تقسیم کنیم و منطقه‌های ۲، ۴ و ۶ را برای کشیده نوشتن برگزینیم (نمونه ۴ــ۱۶).

سه کشیده در یک سطر:

نمونه ۴ــ۱۶

تمرین منزل

از کتابهای خوشنویسی و منابع دیگر، به گونه‌ای ۶ نمونه سطرنویسی انتخاب کنید که هر سطر نمایانگر یکی از حالتهای اولویّت ۱ (۲سطر)، اولویّت ۲ (۲ سطر) و ۳ کشیده در یک سطر باشند. سپس از آنها فتوکپی تهیه کرده، ترکیب‌بندی هر سطر را با خطوط ساده نمایش دهید و منطقه‌های کشیده را با شمارهٔ مربوط مشخص کنید.

تصویر ۲ــ۱۶ــ نستعلیق سورهٔ حمد ــ میرعماد ــ (قرن ۱۱ هـ) ــ ۱۶/۷×۷/۷cm

تمرینات کارگاهی

۱ــ عبارت «توانا بود هر که دانا بود» را در یکی از حالات اولویّت ۱ ترکیب‌بندی و خوشنویسی کنید.

۲ــ عبارت «با یار آشنا سخن آشنا بگو» را در یکی از حالات اولویّت ۱ ترکیب‌بندی و خوشنویسی کنید.

جلسه هفدهم

سطرنویسی

با توجه به حالتهای مختلف انتخاب کشیده در سطرنویسی، که در جلسهٔ قبل با خطوط ساده نمایش داده شده بود، در این جلسه نمونه‌هایی برای هر یک به عنوان **سرمشق** ارائه می‌شود (نمونه‌های ۱ــ۱۷ و ۲ــ۱۷).

نمونه ۱ــ۱۷

در سرمشق (نمونهٔ ۱ــ۱۷) چه تمهیداتی به کار گرفته شده است تا کشیدهٔ «**سر**» در وسط سطر قرار گیرد؟

نمونه ۲ــ۱۷

در سرمشق نمونهٔ (**۲ــ۱۷**)، کدام اجزا مهمترین نقش را در ایجاد تعادل و تقارن در کلّ سطر ایفا کرده‌اند؟

در این قسمت چند نمونه از سطرنویسی **استادان معاصر** را از نظر ترکیب‌بندی مورد مطالعه و بحث و بررسی قرار می‌دهیم تا بیش از پیش، با انواع ترکیب‌بندی در سطر آشنایی یافته، روشهای گوناگون **ایجاد تعادل و زیبایی** در سطرنویسی را بهتر بشناسیم.

نمونه ۳ــ۱۷ــ خط استاد امیرخانی

در نمونهٔ (۳ــ۱۷) شکل «الف» در کلمهٔ خواست عمداً بالاتر از جایگاه اصلی‌اش در خطّ زمینه قرار گرفته است. آیا دلیل آن را می‌دانید؟

در نمونهٔ (۳ــ۱۷) بر حرکت ضمّه و تشدید کلمهٔ «مُدّعی» تأکید شده است. از نظر بصری قرار دادن این حرکات در ایجاد تعادل کلّی سطر، چه نقشی ایفا می‌کند؟

نمونه ۴ــ۱۷ــ خط استاد امیرخانی

در سرمشق نمونهٔ (۴ــ۱۷) به نقطه‌های کلمه دریغ و جایگاه آنها توجّه کنید و توضیح دهید چرا ۲ نقطهٔ «یـ» در زیر حرف «د» قرار گرفته است؟

نمونه ۵ــ۱۷ــ خط استاد اخوین

به جایگاه ۳ کشیدهٔ اصلی در سرمشق نمونهٔ (۵ــ۱۷) که در منطقه‌های ۲، ۴ و ۶ قرار گرفته‌اند توجّه کنید و توضیح دهید چه تمهیداتی در ترکیب‌بندی این سطر به کار رفته تا کلِ سطر از تعادل و آهنگ مناسبی برخوردار شود؟

توضیح دهید که برای کاستن از طول سطر، چه تدابیری در ترکیب‌بندی این سطر به کار رفته است؟

تمرین منزل

عبارت: «با پاداش دادن به نیکوکار، بدکار را بیازار» را که از فرموده‌های گوهربار امام علی (ع) است، در کاغذی مرغوب و مناسب خوشنویسی کنید تا بهترین نمونه‌ها به وسیلهٔ هنرآموز محترم انتخاب و در محل‌های مناسبی از آموزشگاه نصب شود.

تمرینات کارگاهی

۱ــ سرمشق نمونهٔ (۲ــ۱۷) را با انتخاب یک کشیده، ترکیب‌بندی و خوشنویسی کنید.

۲ــ از روی سرمشقهای این جلسه ۲ بار خوشنویسی کنید.

جلسه هجدهم

سطرنویسی

در این جلسه ۲ سرمشق در قالب سطرنویسی برای مطالعه، بررسی و تمرین ارائه شده است که هر کدام را به‌طور جداگانه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم.

سرمشق الف (نمونه ۱ــ۱۸)

در این سرمشق، همانطور که مشاهده می‌شود، وجود ۲ کشیده و ۲ گردی در دو طرف سطر، موجب شده است که **تقارن و تعادل** در کل سطر ایجاد گردد. کشیده‌ها در منطقه‌های ۲ و ۴ قرار گرفته و به سطرآهنگی آرام و ملایم داده‌اند : به طوری که چشم از ابتدا تا انتهای سطر در یک خط افقی با موج ملایم و نرم حرکت می‌کند و از دیدن و خواندن آن احساس آرامش به انسان دست می‌دهد. اغلب سطرهای متعادل و متقارنی که همانند این سطر دارای ترکیب‌بندی ساده‌ای هستند این ویژگی را دارند.

نمونه ۱ــ۱۸

سرمشق ب (نمونه ۲ــ۱۸)

این سرمشق با سرمشق الف، از جهت ترکیب‌بندی و شکل کلّی کاملاً متفاوت است در این سرمشق برخلاف سرمشق اوّل نگاه ما، به طور افقی در سطر حرکت نمی‌کند بلکه این حرکت تقریباً به صورت زیگزاگ با موجهای بلند است و احساسی که بعد از دیدن و خواندن آن به ما دست می‌دهد نوعی احساس شادی و میل به تحرّک است. با این همه، هر دو سرمشق دارای تعادل هستند.

نمونه ۲ــ۱۸

همانطور که مشاهده کردید، انواع ترکیب‌بندیها می‌توانند احساسات مختلفی را در بیننده ایجاد کنند. به همین دلیل شناخت ویژگیهای بصری ترکیب‌بندیها می‌تواند خوشنویس را در جهتِ بیان احساس و اندیشه‌اش یاری دهد.

تمرین منزل

عبارت «با دوستان مروت، با دشمنان مدارا» را در یک سطر خوشنویسی کنید. سپس آن را از جهت ترکیب‌بندی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده، در صفحه‌ای توضیح دهید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ از روی سرمشق الف، سه بار تمرین کنید.

۲ــ از روی سرمشق ب، سه بار تمرین کنید.

تصویر ۱ــ ۱۸ــ نقاشیخط (ترکیب‌بندی عمودی ــ تعادل در رنگ و فُرم) ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ قلم و مرکب ــ ۵۰×۷۰cm

جلسه نوزدهم

ترکیب‌بندی در دو سطریها

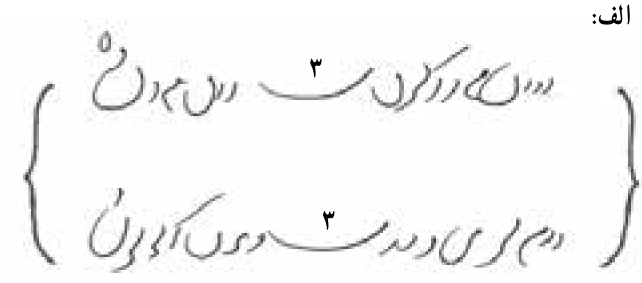
یکی دیگر از قالبهای رایج در خوشنویسی، بویژه خوشنویسی نستعلیق، **قالب دو سطری** است.

دراین قالب، دوسطر را که معمولاً ۲ مصرع از یک بیت می‌باشد، بر روی دوخط زمینهٔ هم اندازه که به موازات هم رسم شده است طوری خوشنویسی می‌کنند که شروع و پایان هر دو سطر در امتداد یک خطّ عمودی قرار گیرد. فاصلهٔ مابین دو سطر بستگی به طول سطرها دارد. اگر طول سطرها کوتاه باشد این فاصله ۹ تا ۱۲ نقطه و در صورتی که طول سطرها زیاد باشد این فاصله تا ۱۵ نقطه متغیّر و مجاز است. در هر حال، فاصلهٔ دو سطر باید به گونه‌ای انتخاب شود که در نهایت، وحدت کلّی دو سطر به عنوان **یک واحد دو سطری** حفظ شود.

انتخاب جایگاه کشیده‌ها در قالب دو سطری همانند تک سطری است. با این تفاوت که در این قالب روشهای متنوّع و متعددی برای ایجاد تعادل در ترکیب‌بندی وجود دارد. در این جلسه فقط دو نوع ترکیب‌بندی که در **اولویّت ۱** هستند، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

اولویّت اوّل:

الف:

نمونه ۱ــ۱۹

ب:

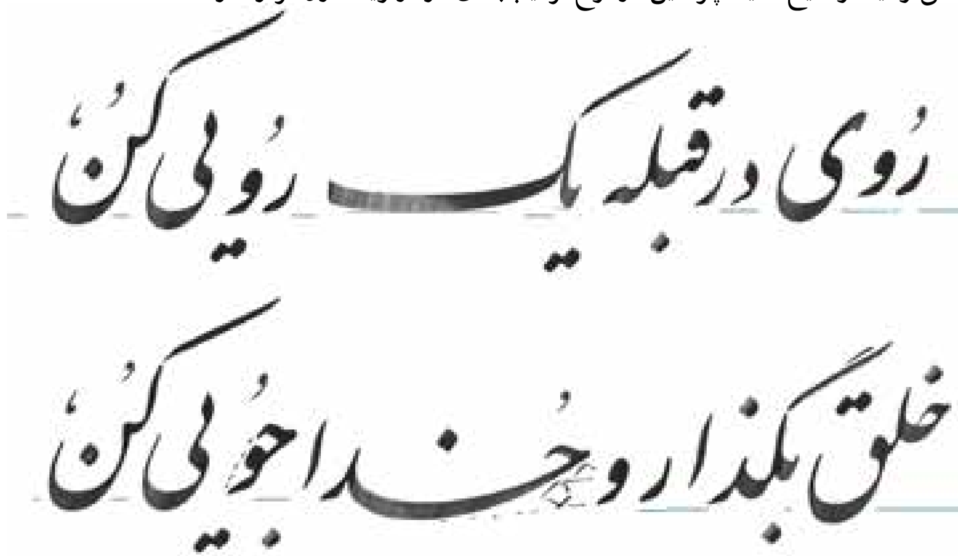
نمونه ۲ــ۱۹

در نمونه‌های (۱ــ۱۹ و ۲ــ۱۹)، بهترین نحوهٔ ترکیب‌بندی و جایگاه کشیده‌ها در قالب دو سطری با خطوط ساده نمایش داده شده است.

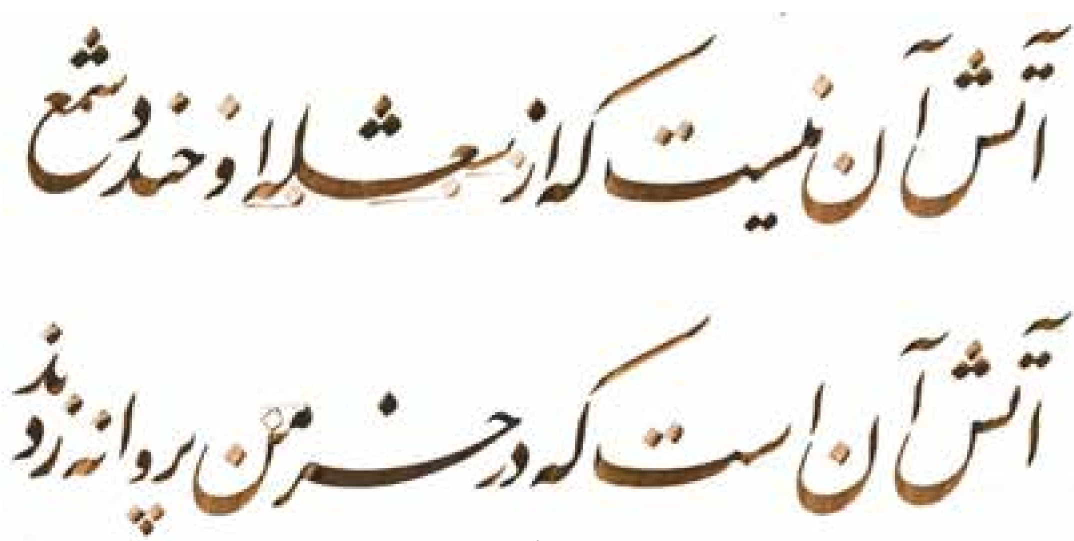
اگر یک کشیده در هر سطر مورد نظر است بهترین حالت انتخاب کشیده در منطقهٔ ۳ هر دو سطر می‌باشد (نمونه‌های۱ــ۱۹ و ۳ــ۱۹).

اگر دوکشیده در هر سطر مورد نظر باشد بهترین حالت انتخاب کشیده‌ها در منطقه‌های ۲ و ۴ هر دو سطر می‌باشد (نمونه‌های۲ـ۱۹ و ۴ـ۱۹).

آیا می‌توانید توضیح دهید چرا این دو نوع ترکیب‌بندی در اولویّت اوّل قرار دارند؟

نمونه ۳ـ۱۹

نمونه ۴ـ۱۹

تمرین منزل

بیت «زمانه قرعه‌نو می‌زند به نام شما   خوشا شما که جهان می‌رود به کام شما» را در ۲ نوع ترکیب‌بندی اولویّت ۱ خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ـ از روی تمامی کلمات و اتّصالات جدید در سرمشقهای دو سطری این جلسه، سه بار تمرین کنید.

۲ـ از سرمشقهای دو سطری این جلسه، دو بار خوشنویسی کنید.

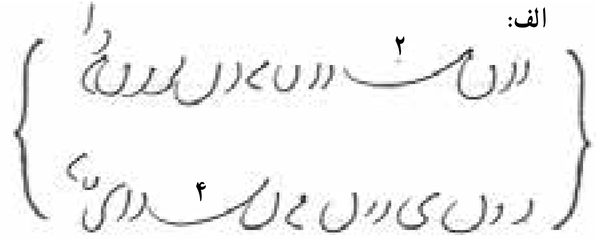
جلسه بیستم

سرمشقهای دو سطری

در جلسه نوزدهم با دو نوع ترکیب‌بندی در دو سطریها که در اولویّت اوّل قرار داشتند آشنا شدید و سپس به‌بررسی و تمرین پرداختید. در این جلسه، انواع ترکیب‌بندی دو سطری را که در اولویّت دوم قرار دارند مورد مطالعه، بررسی و تمرین قرار می‌دهیم.

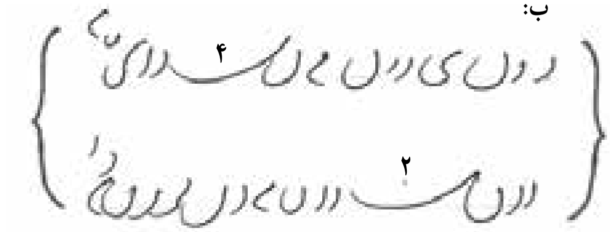
اولویّت دوّم:

الف:

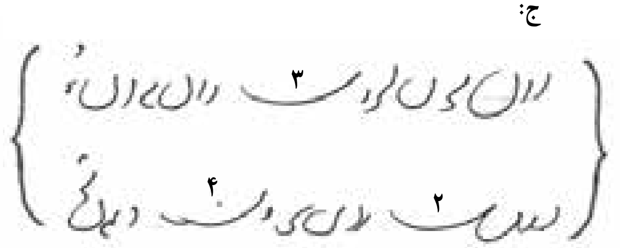
نمونه ۱ــ۲۰

ب:

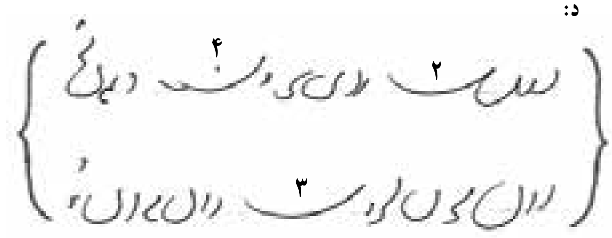
نمونه ۲ــ۲۰

ج:

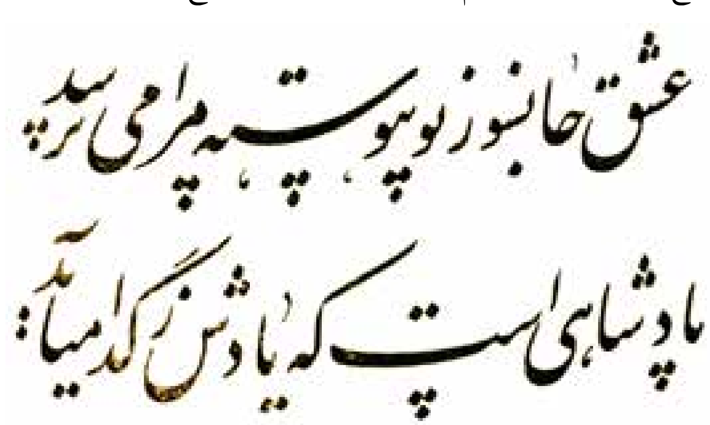
نمونه ۳ــ۲۰

د:

نمونه ۴ــ۲۰

در این بخش، دو نمونه از ترکیب‌بندی دو سطری که از آثار استاد امیرخانی (معاصر) انتخاب شده است، ارائه می‌شود، تا شما فراگیران عزیز با مطالعهٔ دقیق آنها تدابیر و ابتکارات به کار رفته در این نمونه‌ها را مورد بررسی قرار داده و به سؤالات مطرح شده پیرامون هر کدام، با مباحثه و تبادل نظر پاسخ گویید.

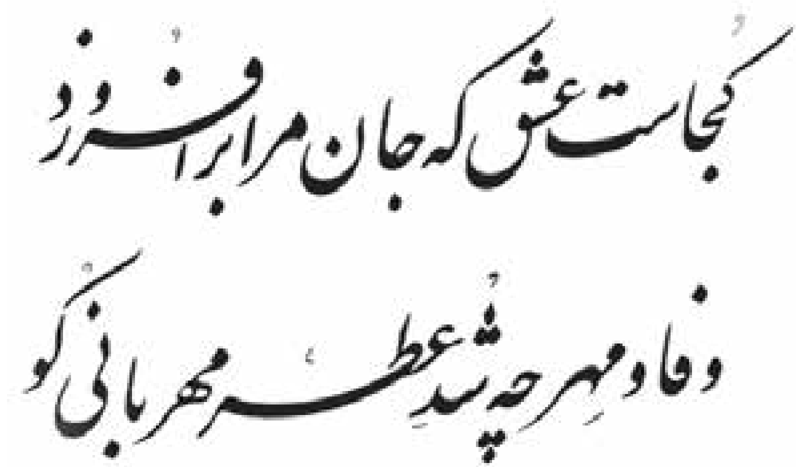

نمونه ۵ــ۲۰ــ خط استاد امیرخانی

در نمونهٔ (۵ــ۲۰) در برخی موارد نقطه‌ها حذف و در برخی موارد نقطه‌های اضافی درج شده است. آیا می‌توانید دلیل آن را کشف کرده، توضیح دهید؟

در سطر اوّل، تا کشیدهٔ «**پیوسته**» حروف و اجزا با فاصله نوشته شده امّا در سطر دوم این فاصله‌ها تا کلمه «**است**» کمتر شده است و «الف» کلمهٔ «**است**» بر روی «**هی**» سوار شده است. علت این اقدام را توضیح دهید.

جایگاه و منطقهٔ کشیده‌های دو سطر را با شمارهٔ منطقه مربوط مشخص کنید.

نمونه ۶ــ۲۰ــ خط استاد امیرخانی

در نمونهٔ (۶ــ۲۰) جایگاه کشیده‌ها را با شمارهٔ منطقهٔ مربوط مشخص کنید. (در سطر اوّل جزء «ست» هم کشیده محسوب می‌شود.)

ترکیب‌بندی نمونه (۶ــ۲۰) را با خطوط ساده نمایش دهید.

تصویر ۱ــ۲۰ــ قصارنویسی ــ نستعلیق ــ صداقت جباری (معاصر) ــ قلم و مرکب

تمرین منزل

بیت «گل بود و سبزه بود و سرود پرنده بود   در آفتاب گرمی‌شادی دهنده بود» را در یکی از ترکیب‌بندیهای اولویّت ۲ خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ هر یک ازکلمات و اتصالات جدید سرمشقهای این جلسه را، دو بار خوشنویسی کنید.

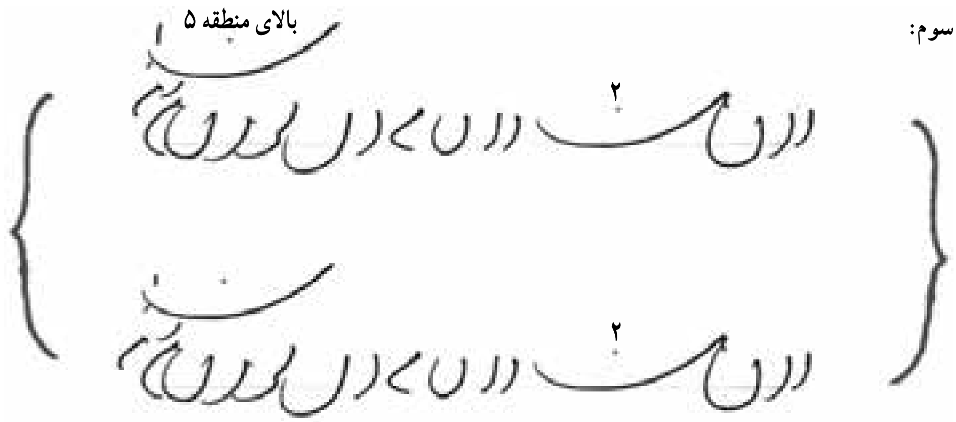
۲ــ از روی سرمشقهای این جلسه یک‌بار با دقت خوشنویسی کنید.

جلسه بیست‌و یکم

سرمشقهای دو سطری

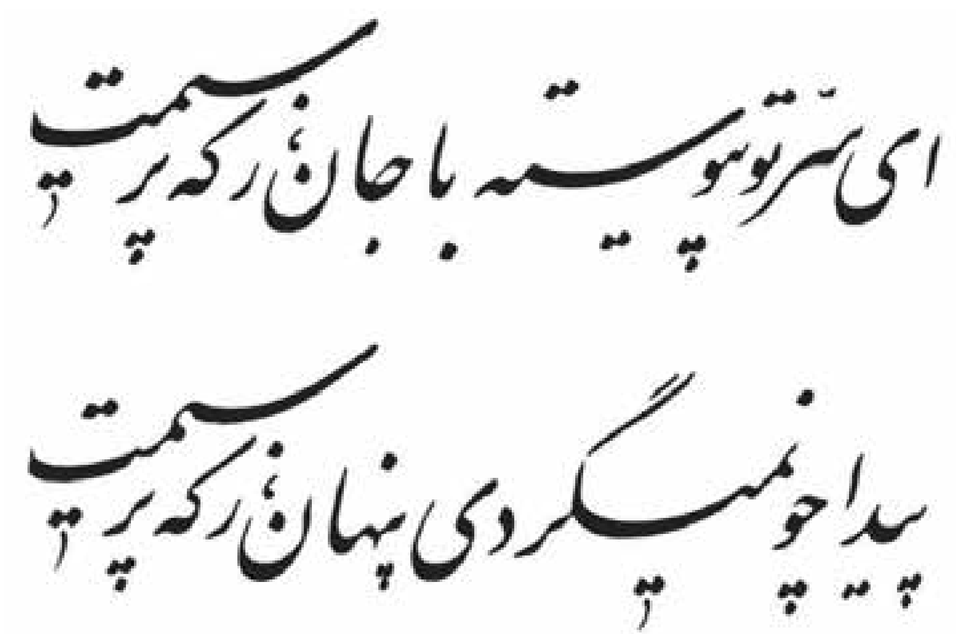
در این جلسه اولویّت سوم از انواع ترکیب‌بندی دو سطری و توضیحاتی پیرامون سایر موارد ارائه می‌شود.

اولویّت سوم:

نمونه ۱ــ۲۱

در نمونهٔ (۱ ــ۲۱) اولویّت سوم از ترکیب‌بندیهای دو سطری با خطوط ساده نمایش داده شده است.

نمونه ۲ــ۲۱ــ خط استاد امیرخانی

در سرمشق نمونهٔ (۲ ــ۲۱)، چه تمهیداتی به کار رفته است تا دو کشیدهٔ کلمات «پیوسته» و «نمیگردی» در زیر هم و منطقهٔ ۲ قرار گیرند؟

اگر در سطر دوّم به جای کلمه نمیگردی، کلمۀ پنهان به صورت کشیده نوشته می‌شد چه اشکالاتی در ترکیب‌بندی کلّی این دو سطری به وجود می‌آمد؟

نکته: در نمونه (**۲ـ۲۱**)، حرف «س» در کلمات پرسیمت در هر دو سطر به صورت کشیده نوشته شده است که این عمل نه تنها به ایجاد تعادل در کلّ ترکیب‌بندی منجر شده است بلکه آهنگ و ریتم چشم‌نوازی بدان بخشیده است که اگر این کلمات با دندانه نوشته می‌شد چنین آهنگ موزونی پدید نمی‌آمد.

برخی از اشعار و جملات، در هیچ کدام از ترکیب‌بندیهای مطرح شدۀ تک سطری و دو سطری، قابل اجرا نیستند. این‌گونه سطرها را در اصطلاح خوشنویسی «سطرها یا ترکیب‌بندیهای ناموافق» می‌گویند که ایجاد تعادل در آنها به وسیلۀ انتخاب کشیده‌های مناسب ممکن نیست. به همین دلیل در چنین مواردی باید با تأمّل بیشتر در ترکیب‌بندی آنها و استفاده از ابتکار و خلّاقیّت فردی تلاش شود تا تعادل نسبی و هماهنگی قابل قبولی در شاکله کلّی آنها ایجاد گردد. بدیهی است که اگر در چنین مواردی ناگزیر به سطرنویسی در قالب تک‌سطری و دو سطری نباشیم از قالبهای دیگر و ترکیب‌بندیهای آزاد بهره می‌گیریم (نمونۀ **۳ ـ۲۱**).

نمونه ۳ــ۲۱ــ خط استاد امیرخانی

در برخی موارد خوشنویسان از دو کشیده روی هم در ترکیب‌بندیهای تک سطری و دو سطری و چلیپا استفاده می‌کنند. این عمل می‌تواند در هر نوع ترکیب‌بندی سطری که قابلیت کشیده‌های روی هم داشته باشد اعمال شود مشروط بر این که تعادل و هماهنگی و آهنگ کلّی ترکیب‌بندی را مخدوش نسازد (نمونه **۴ــ۲۱**).

نمونه ۴ــ۲۱

نکته: کشیده‌هایی که در بالای منطقۀ **۵** قرار می‌گیرند به عنوان کشیده‌های فرعی در بسیاری از ترکیب‌بندیهای سطری قابل اجراست (نمونه **۵ــ۲۱**).

نمونه ۵ــ۲۱ــ خط استاد امیرخانی

توضیح: حروف تخت کوتاه، چه به صورت متصل و چه به صورت منفرد، می‌توانند جایگزین یک کشیده در سطر باشند. در چنین مواردی بهتر است طول حروف تخت کوتاه اندکی بیش از ۵ نقطه (حدود ۶ نقطه) نوشته شود (نمونه ۶ــ۲۱).

نمونه ۶ــ۲۱ــ خط استاد اخوین

تمرین منزل

مصرع «هر کسی بر حسب فهم گمانی دارد» را با استفاده از کشیده‌های روی‌هم (موازی) ترکیب‌بندی و خوشنویسی کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ از اتصالات و کلمات نمونهٔ (۴ــ۲۱)، دو بار تمرین کنید.

۲ــ سرمشق نمونه (۲ــ۲۱) را، دو بار خوشنویسی کنید.

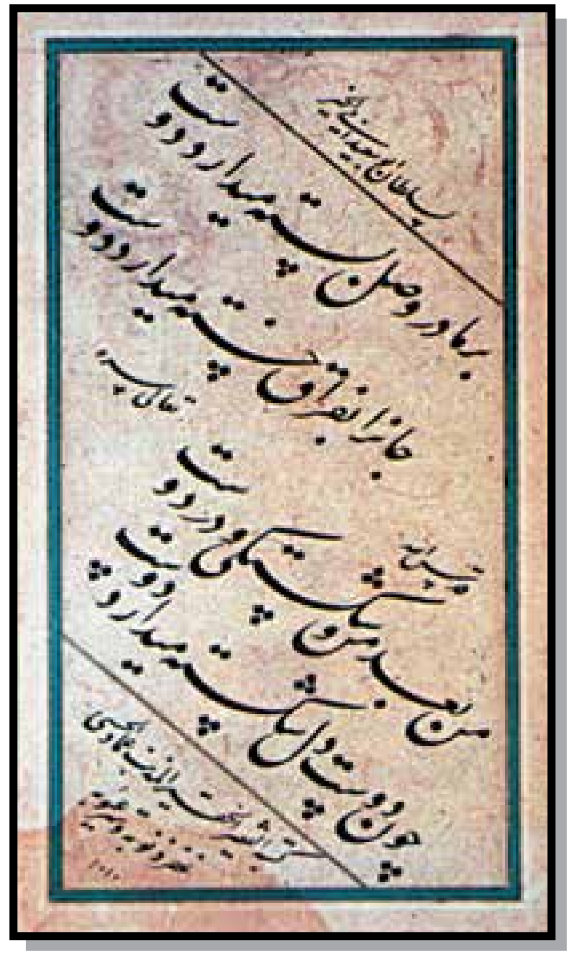
آشنایی با چلیپا

چلیپا، یکی از قالبهای رایج در خوشنویسی بویژه خوشنویسی نستعلیق است که در زمانهای گذشته بسیار مورد استفاده خوشنویسان قرار گرفته است. این قالب، یکی از مناسبترین قالبها برای خوشنویسی و اجرای یک قطعه و تابلوی خوشنویسی در یک صفحه بوده است. در این قالب چهار مصرع شعر در چهار خط زمینهٔ هم اندازه به‌صورت مایل در حدود ۴۵ نسبت به خط افقی خوشنویسی می‌شود به طوری که شروع و پایان سطر اول با سطر سوم، و سطر دوم با سطر چهارم در یک امتداد عمودی قرار می‌گیرند. خط زمینه‌های مایل، به خوشنویسی امکان می‌دهد که مصرعها را با قلم درشت‌تر در یک صفحه بنویسد. به همین دلیل یکی از زمینه‌های پیدایش قالب چلیپا را می‌توان در حاشیه‌نویسی کتابها در زمانهای گذشته یافت که مطالعه‌کنندگان کتاب نظرات خود را در مورد مطالب آن در حاشیه‌های سفید صفحات می‌نوشتند و چون عرض این حاشیه‌ها کم بود به ناچار برای آنکه یادداشتها در سطرهای طولانی‌تر نوشته شود سطرها به صورت مایل حاشیه‌نویسی می‌شد.

از طرفی، به دلیل آنکه بیشتر آثارِ نقاشی و خوشنویسی در کتاب آرایی به کار می‌رفت و صفحات کتابها معمولاً بزرگ نبودند و نیز با توجه به کمبودِ کاغذ در گذشته این قالب مورد توجه قرار گرفت و بعدها به طور مستقل برای خلق آثار خوشنویسی به کار رفت تا اینکه در قرنهای دوازده و سیزده هجری، خوشنویسان هنرمند از جمله عبدالمجید درویش طالقانی و علی اکبر گلستانه در شکسته نستعلیق و میرزا غلامرضا اصفهانی و میرحسین در نستعلیق با خلق آثار خوشنویسی در قالبهای آزاد و سیاه مشق، راههای تازه‌ای پیش پای هنر خوشنویسی گشودند. در این دوره قالب چلیپا تا حدودی به فراموشی سپرده شد و قالبهای آزاد و نو به ویژه سیاه مشقهای هنری مورد توجه قرار گرفت به طوری که تعداد آثار به جا مانده از خوشنویسان بزرگ این دوره در قالب چلیپا، به تعدادانگشتان دو دست نیست. امّا در سالهای اخیر انجمن خوشنویسان ایران که رسالت حفظ، گسترش و آموزش خوشنویسی را به موازات آموزش و پرورش بر عهده داشته و دارد قالب چلیپا را به عنوان یکی از قالبهایی که به جهات فنی برای اندازه‌گیری و ارزیابی مهارت هنرجویان خوشنویسی مناسب است، در برنامهٔ کار خود قرار داد و مهارت در چلیپانویسی را در سطوح بالا (از دورهٔ عالی تا استادی) به عنوان مهمترین بخش در آزمونهای خوشنویسی مطرح نمود.

امروزه این قالب در کنار قالبهای دیگر خوشنویسی و نوآوریهای خوشنویسان هنرمند، کماکان مورد استفاده قرار می‌گیرد. هر چند کاربرد آموزشی آن بیش از کاربرد هنری مورد توجّه خوشنویسان امروزی است.

در ترکیب‌بندی قالب چلیپا نیز ایجاد تعادل و آهنگ مناسب مهمترین اصل به شمار می‌رود. برای آشنایی هر چه بیشتر شما با انواع ترکیب‌بندی در چلیپا، چند نمونه از آثار استادان بزرگ پیشین و معاصر ارائه می‌شود.

تصویر ۱ــ۲۲ــ چلیپای نستعلیق ــ میرعماد ــ (قرن ۱۱ هـ)

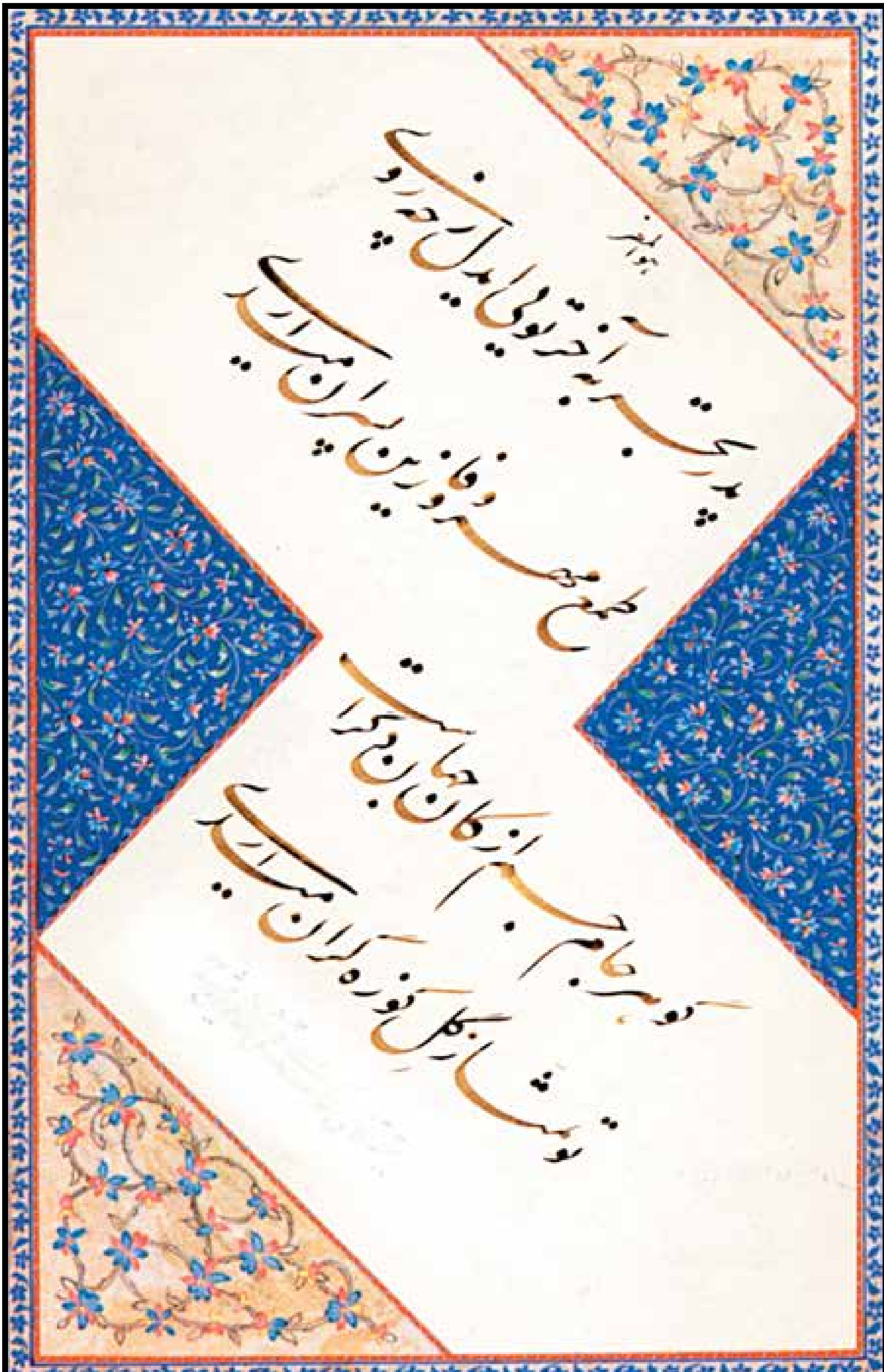
تصویر ۲ــ۲۲ــ چلیپای نستعلیق ــ محمد اسعد یساری به تقلید از میرعماد ــ (قرن ۱۲ هـ)

تصویر ۳ــ۲۲ــ چلیپای نستعلیق ــ محمد شفیع ــ (قرن ۱۱ هـ)

تصویر ۴ـ۲۲ـ چلیپای نستعلیق ـ ولی‌الدین (معروف به عماد روم) ـ (قرن ۱۲ هـ) ـ استانبول ـ ۲۵×۳۸cm

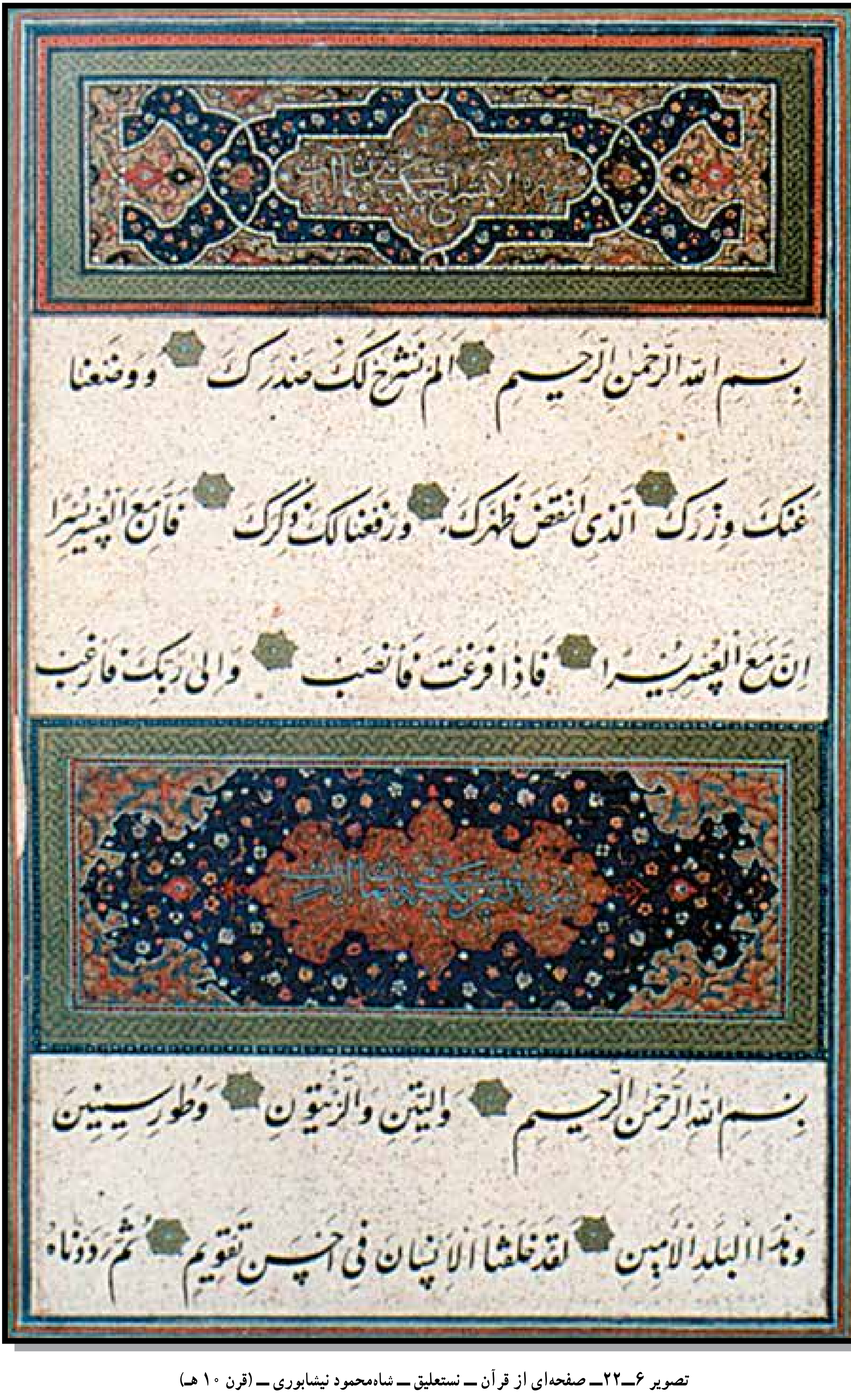
تصویر ۵ــ۲۲ــ چلیپای نستعلیق ــ عباس اخوین (معاصر)

آشنایی با کتابت

کتابت را می‌توان مهمترین قالب خوشنویسی در گذشته به شمار آورد. می‌دانیم که امر مهمّ و خطیر تکثیر و نسخه‌برداری از کتابها و رسالات و متون مختلف پیش از ورود صنعت چاپ به کشورمان به صورت دستی و به وسیلهٔ کاتبان خوش‌خط و خوشنویس انجام می‌پذیرفت. از این‌رو، خوشنویسان سهم انکارناپذیری در تکثیر و حفظ و نگهداری کتب مختلف و ترویج علوم داشته‌اند که توجّه به آن می‌تواند اهمیّت امر کتابت را نمایان سازد. نسخه‌برداری از کتابها، رسالات و متون گوناگون را که با خط ریز انجام می‌شده است، در اصطلاح خوشنویسی «کتابت» می‌گویند. هر چند در دوره‌های گذشته به دلیل حجم زیاد کار در اغلب موارد امر کتابت به ناگزیر با سرعت و شتاب همراه بود، با این حال، خوشنویسان بزرگ آثار ارزشمندی از خود به یادگار نهاده‌اند که از جهت خوشنویسی و دقّت در کتابت در زمره شاهکارهای هنری به شمار می‌روند بخش عمدهٔ این آثار هنری بی‌بدیل، قرآنهای بسیار نفیس و کتابهای شعر را در برمی‌گیرد. با ورود صنعت چاپ به ایران،امر کتابت و نسخه‌برداری به طور کلی متحول شد و این وظیفهٔ خطیر را صنعت چاپ و حروف سربی بر عهده گرفت و از آن پس تنها در اندک مواردی از کتابت دستی استفاده شد. در این دوران فقط برخی از کتابها که از اهمیّت ویژه‌ای برخورداربودند به دستِ خوشنویسان، کتابت و سپس برای تکثیر به ماشین چاپ سپرده می‌شد که این روند تا به امروز کماکان ادامه دارد. با ورود فن‌آوری چاپ و حروفچینی، فرصتی طلایی برای خوشنویسان فراهم آمد تا فارغ از کتابتها و نسخه‌برداریهای حجیم، به جنبه‌های تصویری و تجسّمی خوشنویسی اهمیّت بیشتری داده، خلاقیّت،توان، ابتکار و نوآوری خود را در زمینه‌های هنری خوشنویسی به کار گیرند. همین امر موجب شد تا در سالهای اخیر آثار هنری ارزشمندی در زمینهٔ خط و خوشنویسی و ارتباط آن با سایر هنرهای تجسّمی همچون نقاشی و گرافیک و غیره پدید آید (که در جلسات بعد در این مورد مطالب بیشتری ارائه خواهد شد).

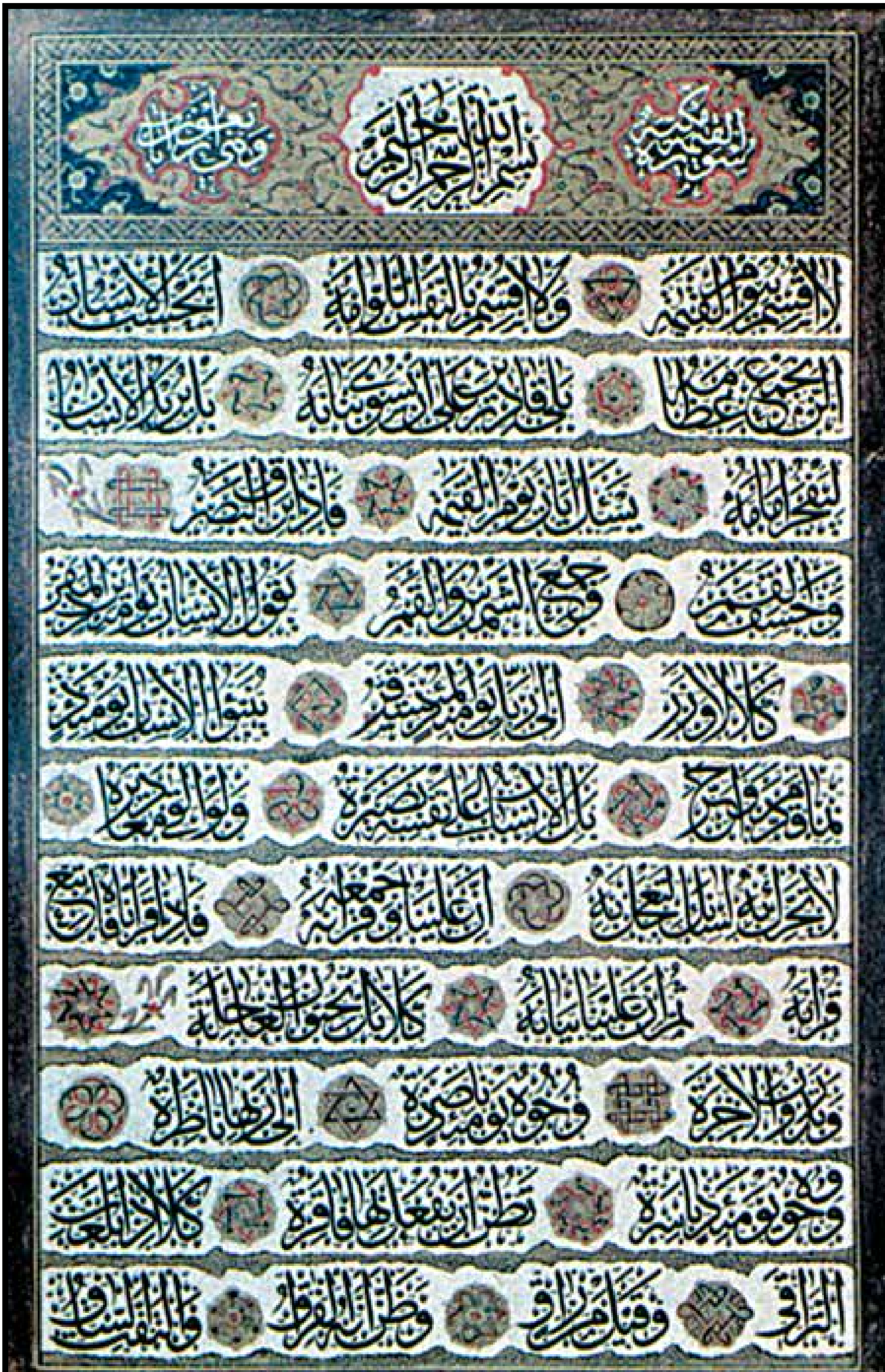
همچنین این فرصت موجب شد تا خوشنویسان معاصر در جهت تکامل کیفی انواع خوشنویسی، چه در زمینهٔ حروف و کلمات و چه در زمینهٔ ترکیب‌بندی، به تجربیّات تازه‌ای دست زنند و به موفقیّتهای چشمگیری نایل آیند.این موفقیّتها درکیفیّت کتابت نیز تأثیر گذاشت (تصویر ۸ ــ۲۲).

امروزه با استفاده از فن‌آوری رایانه‌ای می‌توان متون و کتابهای مختلف را به خط نستعلیق حروفچینی و کتابت کرد. همچنانکه این مهمّ در سالهای اخیر از سوی وزارت آموزش و پرورش در برخی از کتابهای درسی صورت پذیرفته است. تعمیم این شیوه در کلیّه کتابهای درسی و مجلات و روزنامه‌ها می‌تواند پیامدهای بسیار مثبتی در جهت خوش‌خطّی دانش‌آموزان و عموم به همراه داشته باشد. زیرا مطالعهٔ پیوستهٔ کتابها و متنهایی که با خط خوش نوشته شده باشند نوعی مطالعه بصری و مشق نظری غیر مستقیم است که در خوش‌خطی خوانندگانش بسیار مؤثّر است.

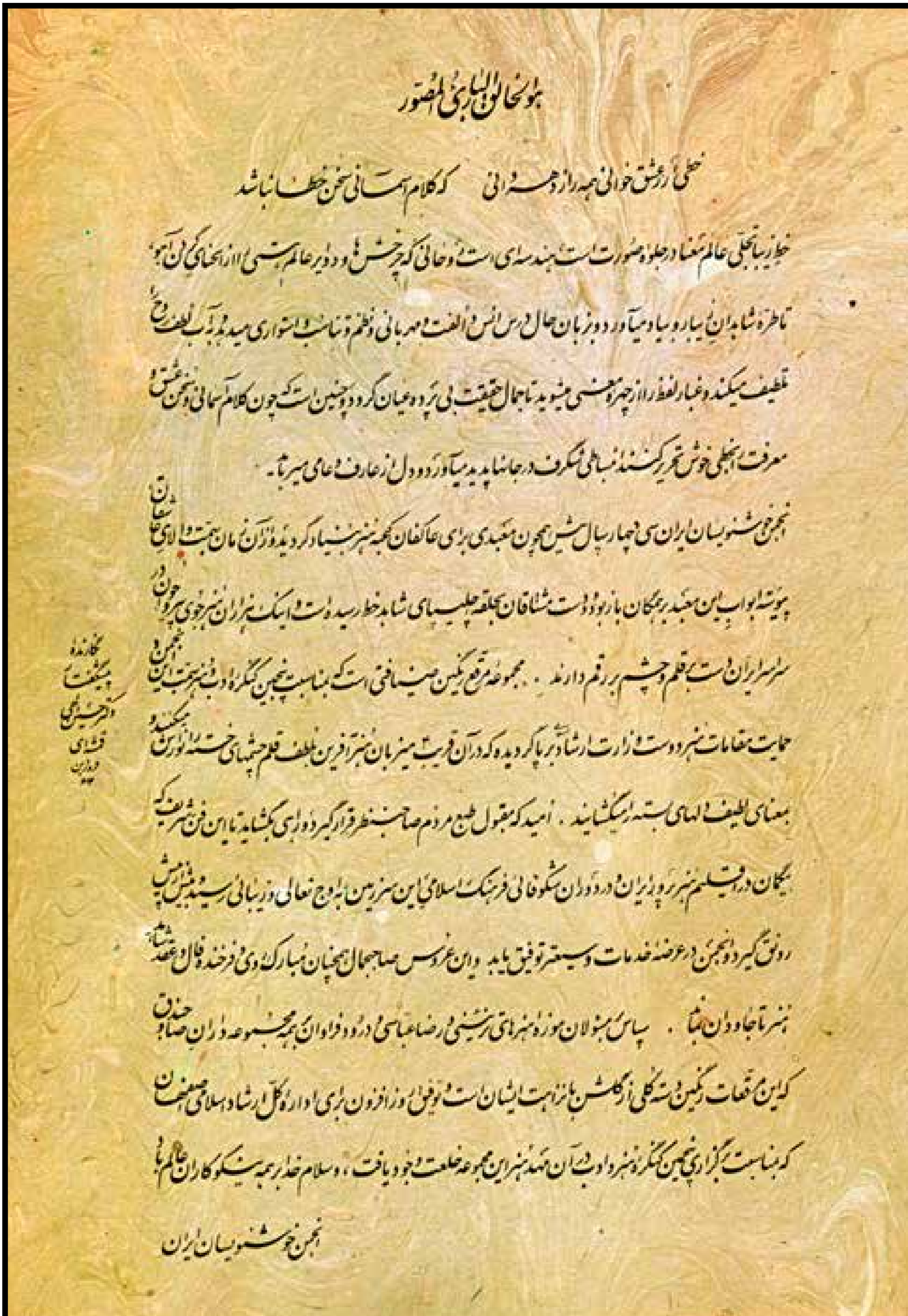

بسم الله الرحمن الرحیم الم نشرح لک صدرک و وضعنا
عنک وزرک الذی انقض ظهرک ورفعنا لک ذکرک فان مع العسر یسرا
ان مع العسر یسرا فاذا فرغت فانصب والی ربک فارغب
بسم الله الرحمن الرحیم والتین والزیتون وطور سینین
وهذا البلد الامین لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ثم رددناه

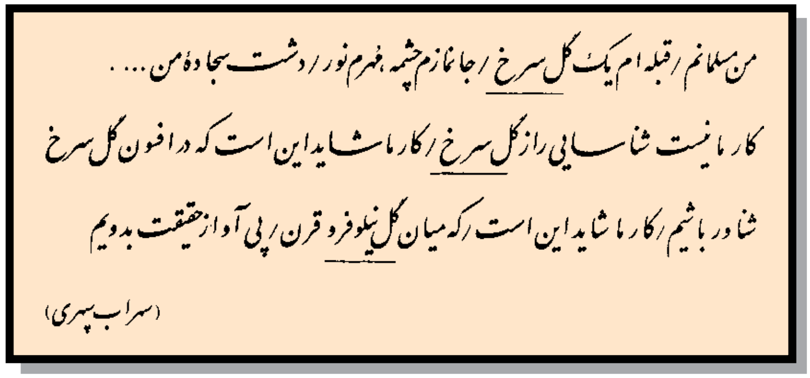
تصویر ۶ــ۲۲ــ صفحه‌ای از قرآن ــ نستعلیق ــ شاه‌محمود نیشابوری ــ (قرن ۱۰ هـ)

تصویر ۷ــ۲۲ــ صفحه‌ای از قرآن ــ ثلث ــ محمد شوکت ــ (قرن ۱۳ هـ) ــ استانبول

تصویر ۸ـ۲۲ـ کتابت نستعلیق ـ غلامحسین امیرخانی (معاصر)

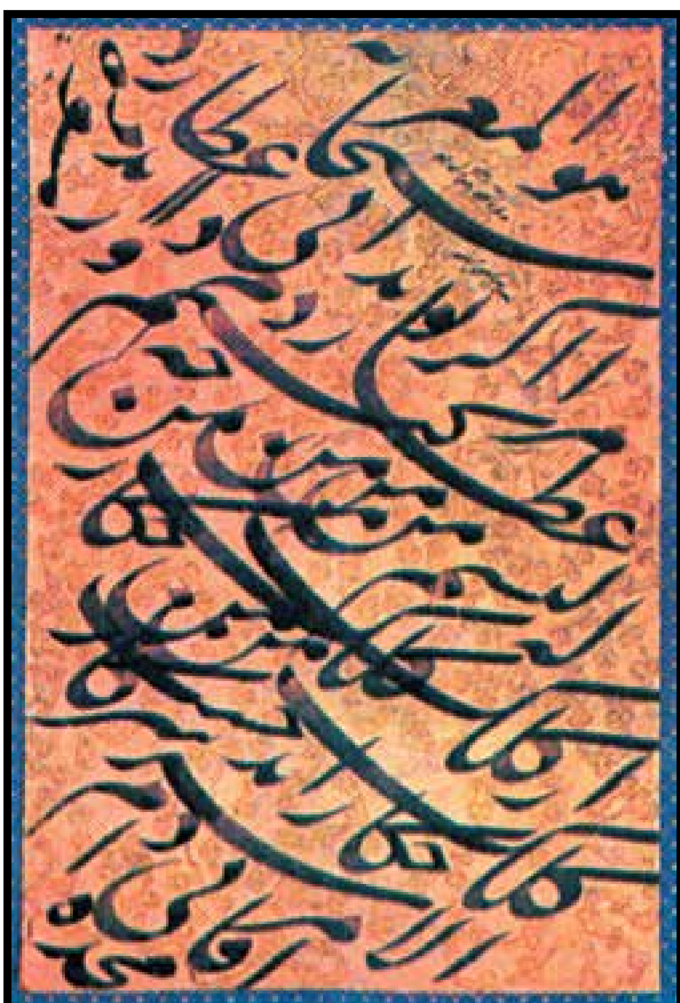

تصویر ۹ــ۲۲ــ کتابت نستعلیق ــ با استفاده از فن‌آوری رایانه‌ای

جلسه بیست و سوّم

آشنایی با سیاه‌مشق

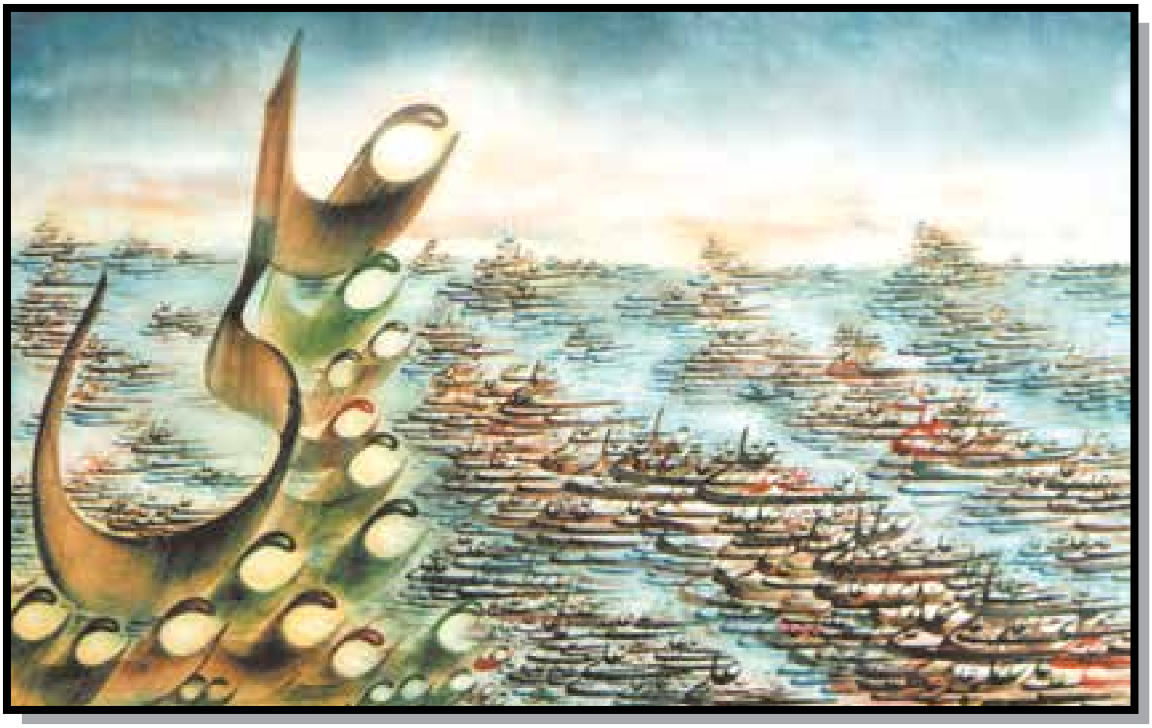
در گذشته، حاصل صفحات تمرینی خوشنویسان را که حروف و کلمات در آنها به صورت متوالی و فشرده تکرار می‌شد، «سیاه مشق» می‌گفتند. خوشنویسان، این تمرینات را صرفاً برای کسب مهارت بیشتر و به اصطلاح، گرم کردن دست انجام می‌دادند که به نوعی صرفه‌جویی در مصرف کاغذ را نیز به همراه داشت. به مرور زمان خوشنویسان خلّاق و هنرمند دریافتند که برخی از این صفحات دارای زیبایی خاصی هستند و اگر در ترکیب‌بندی این کلمات تکراری بر روی صفحه دقت بیشتری اعمال شود، می‌تواند به خلق آثاری بدیع و زیبا بینجامد. هر چند این نگاه هنری به سیاه مشق ظاهراً از قرن یازدهم هجری کماکان آغاز شده و برخی آثار سیاه مشق به دست آمده از آن دوران نشان دهندهٔ چنین دیدگاهی است، امّا نقطهٔ عطف سیاه مشقهای هنری را بی‌گمان در **قرن سیزدهم** و در آثار **میرزا غلامرضا** و **میر حسین** باید یافت. در این دوره که با ورود صنعت چاپ به ایران همزمان است، میرزاغلامرضا اصفهانی با هوش سرشار خود دریافت که می‌باید بیش از پیش به جنبه‌های تجسّمی و تصویری خط پرداخت. از این رو قالب سیاه‌مشق را برگزید و به خلق آثاری ماندگار نایل آمد. او پیش و بیش از آنکه به خوانا بودن اثر توجّه داشته باشد به زیبایی آنها و ترکیب‌بندی کلمات به مثابهٔ عناصری بصری در صفحه اهمیّت می‌داد. از این جهت او را می‌توان آغازگر حرکتی نو در هنر خوشنویسی به شمار آورد که به پیدایش حرکتهای نوین در دورهٔ معاصر انجامیده است. امکانات نامحدود سیاه‌مشق در ترکیب‌بندیها، موجب شده است که امروزه بسیاری از خوشنویسان نوگرا و خلّاق در آفرینش آثار خود به نوعی از آن بهره گیرند.

تصویر ۱ــ۲۳ــ سیاه‌مشق نستعلیق ــ میرزا غلامرضا اصفهانی ــ (قرن ۱۳هـ)

تصویر ۲ــ۲۳ــ سیاه‌مشق نستعلیق ــ میرزا غلامرضا اصفهانی ــ (قرن ۱۴ هـ) ــ ۳۳×۲۰/۵ cm

تصویر ۳ــ۲۳ــ نقاشیخط ــ سیاه‌مشق نستعلیق ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ مرکب، قلم و ایربراش ــ ۷۰×۱۰۰cm

تصویر ۴ــ۲۳ــ نقاشیخط ــ سیاه‌مشق ــ ایلااسلامیان (معاصر) ــ گواش ــ ۴۰×۵۵cm

تصویر ۵ـ۲۳ـ نقاشیخط ـ سیاه‌مشق (بخشی از تابلو) ـ علیرضا کرمی (معاصر)

تصویر ۶ــ۲۳ــ نقاشیخط ــ (گُلگشت) ــ قربانعلی اجلّی (معاصر) ــ مرکب ــ ۲۳×۳۲/۵cm

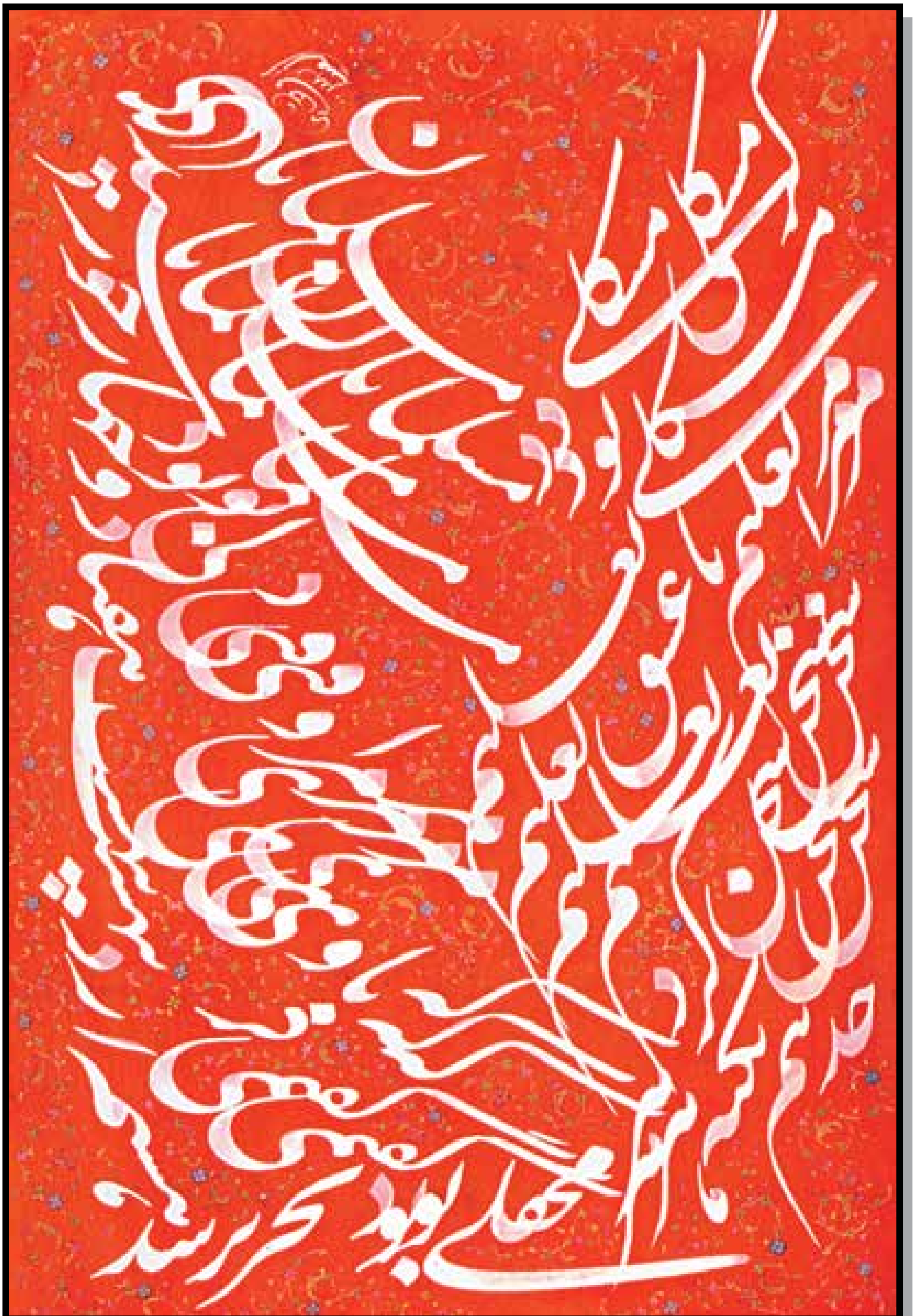
تمرین منزل

در یک کادر ۱۵×۱۵cm، عبارت «زندگی رسم خوشایندی است» را به صورت سیاه مشق با ترکیب‌بندی دلخواه اجرا کنید.

تمرینات کارگاهی

۱ ــ در یک کادر ۱۵×۱۵cm عبارت «آب را گل نکنیم» را به صورت سیاه مشق و با ترکیب‌بندی دلخواه اجرا کنید.

۲ــ ترکیب‌بندی سیاه مشق تصویر ۱ــ۲۳ را با خطوط ساده نمایش دهید.

تصویر ۷ــ۲۳ــ سیاه‌مشق نستعلیق ــ صداقت جباری (معاصر) ــ قلم و مرکب

جلسه بیست و چهارم

آشنایی با نقاشیخط

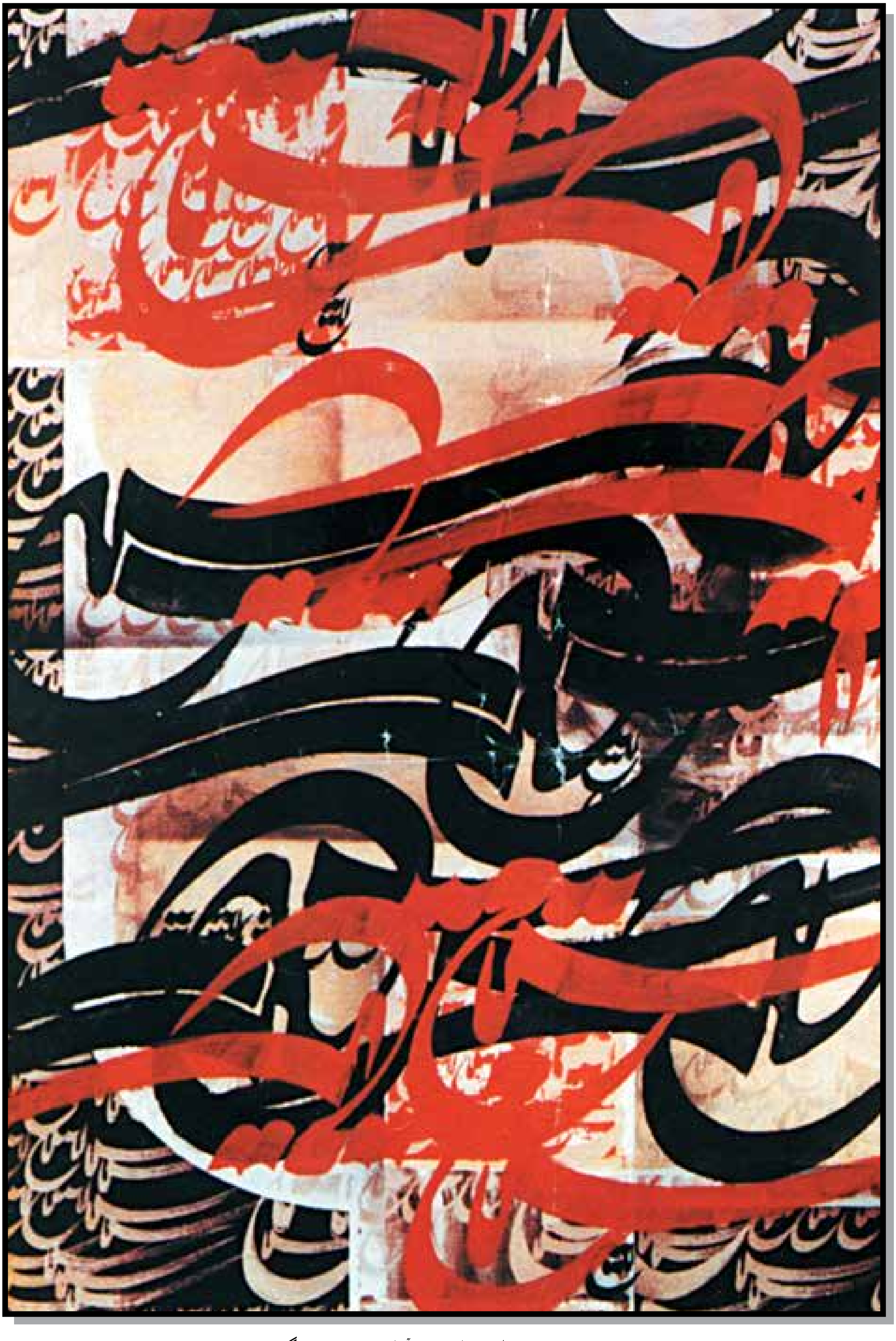
نقاشیخط، پدیده‌ای معاصر در حوزه هنرهای تجسّمی است که در سالهای اخیر در ایران و برخی از کشورهای اسلامی بروز و ظهور کرده است. گروهی آن را تلفیقی از خوشنویسی و خط با نقاشی و گرافیک می‌دانند و گروهی دیگر آن را نوعی خوشنویسی می‌دانند که در اجرای آن از تکنیکهای نقاشی و طراحی استفاده می‌شود. هر کدام از این دو نوع تعبیر تنها بخشی از آثار نقاشیخط را شامل می‌شود. از این‌رو تعریفی ناقص از نقاشیخط به دست می‌دهند. برای ارائه تعریفی جامعتر از نقاشیخط، می‌توان گفت کلیّه آثار هنری که عناصر اصلی تشکیل دهندهٔ آنها خط و خوشنویسی است و به صورت مسطح بر روی صفحه و با تکنیکهای مختلف اجرا می‌شوند و در ترکیب‌بندی کلّی آنها حروف و کلمات در درجهٔ اوّل به منزلهٔ عناصر بصری به کار گرفته می‌شوند در زمرهٔ نقاشیخط قرار می‌گیرند. کلیّه آثار نقاشیخط را می‌توان به طور کلی در ۳ گروه جای داد.

الف ــ آثاری که به دست نقاشان پدید آمده و در آنها حروف و کلمات جایگزین اشکال و پیکره‌ها شده‌اند. به‌عبارت دیگر پدید آورندگان این آثار نقاشان می‌باشند (نمونه‌های ۱ــ۲۴، ۲ــ۲۴ و ۵ــ۲۴).

ب ــ آثاری که به دست خوشنویسان پدید آمده و در اجرای آن از **تکنیکهای نقاشی** و **طراحی یا گرافیک** استفاده شده است (نمونه‌های ۳ــ۲۴، ۴ــ۲۴، ۷ــ۲۴ و ۸ــ۲۴).

ج ــ آثاری که به دستِ خوشنویسان خلق شده و در اجرای آن فقط **از تکنیک خوشنویسی** یعنی قلم و مرکّب استفاده شده است. برای مثال می‌توان از سیاه مشقهای میرزاغلامرضا اصفهانی و میرحسین و برخی آثار خوشنویسان معاصر نام برد (نمونه ۶ــ۲۴).

پدیدآورندگان آثار نقاشیخط در جستجوی **زبان و بیانی همه فهم** و جهانی برای هنر خوشنویسی و آثار خویش‌اند. آنان بر این باورند که می‌توان با استفاده از دانش بصری و شناخت ویژگیهای دیداری و تصویری انواع خوشنویسی و بهره‌گیری از خواص رنگها، آثاری پدید آورد که بتواند انتقال احساسات و اندیشه‌های هنرمند به مخاطبانش را فارغ از محدودیّتها و گونه‌گونی زبان و خط و نژاد در هر کجای جهان ممکن سازد.

تصویر ۱ــ۲۴ــ نقاشیخط ــ فرامرز پیل‌آرام (معاصر) ــ رنگ روغن

تصویر ۲ــ۲۴ــ محمد غنوم (سوریّه) (معاصر) ــ رنگ روغن ــ ۷۰×۱۰۰cm

تصویر ۳ــ۲۴ــ چهارفصل ــ جلیل رسولی (معاصر) ــ رنگ روغن ــ ۶۴cm×۶۱

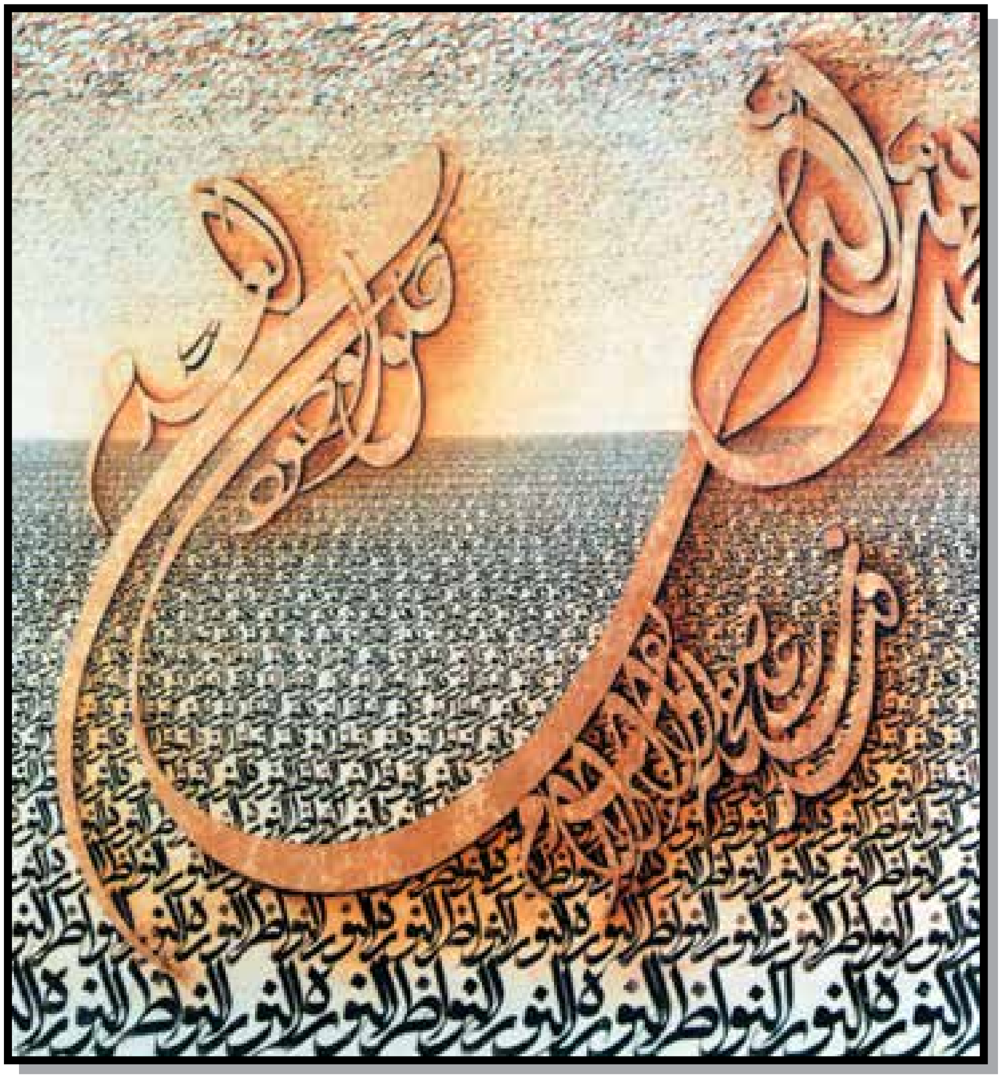
تصویر ۴ــ۲۴ــ یادگار ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ مداد رنگی ــ ۳۵×۵۰cm

تصویر ۵ــ۲۴ــ نقاشیخط ــ بابک رشوند (معاصر) ــ پاستل ــ ۴۰×۶۰cm

تصویر ۶ــ۲۴ــ نقاشیخط (بخشی از اثر) اسماعیل رشوند (معاصر) ــ مرکب و قلم ــ ۶۰cm×۴۰

تصویر ۷ــ۲۴ــ نقاشیخط ــ نصرالله افجه‌ای ــ cm ۱۲۵×۱۲۵

تمرین منزل

برداشت خود را از تصویر شمارهٔ ۳ ــ۲۴ در چند سطر بنویسید.

تمرینات کارگاهی

۱ــ تصویر ۴ ــ۲۴ را به دقت مورد مطالعه و بررسی قرار داده، برداشت خود را از آن در چند سطر بنویسید.

۲ ــ یکی از مفاهیم، مهربانی، شهادت، رشد، آشتی را به دلخواه انتخاب کرده سعی کنید به وسیلهٔ نقاشیخط آن را نمایش دهید.

تصویر ۸ــ۲۴ــ نقاشیخط ــ محمد احصایی (معاصر) ــ رنگ و روغن

جلسه بیست و پنجم

ویژگیهای بصری و زیبایی شناختی انواع خوشنویسی

بی‌گمان شناخت ویژگیهای بصری و زیبایی شناختی انواع خوشنویسی، بدون انجام تحقیقات و مطالعات گسترده و منظم در مورد چگونگی پیدایش و سیر تکاملی و ساختاری هر کدام ازآنها امکان‌پذیر نیست. متأسّفانه تاکنون تحقیقات درخور توجّه و نظام یافته‌ای در این زمینه صورت نپذیرفته است.

برای شناخت و کشف ویژگیهای انواع خوشنویسی و این که هر کدام چه احساساتی را در بیننده برمی‌انگیزانند و تداعی کنندهٔ چه مفاهیمی هستند می‌باید از دو بخش متفاوت اما مکمّل مدد جست. این دو بخش عبارتند از ۱ــ تاریخ و پیشینهٔ انواع خوشنویسی ۲ ــ دانش بصری و مبانی هنرهای تجسّمی.

۱ــ بخش اول که تاریخ، پیشینه و موارد کاربردی خوشنویسی را در گذشته دربر می‌گیرد، ما را در شناخت هویّت نمادین انواع خوشنویسی یاری می‌دهد. برای مثال تاریخچه و پیشینهٔ کاربردی خوشنویسی نسخ و ثلث که همواره برای نگارش آیات آسمانی و متون دینی در تمدن‌ها و ممالک اسلامی به کار می‌رفته ما را به هویّت نمادین آن آگاه می‌سازد.

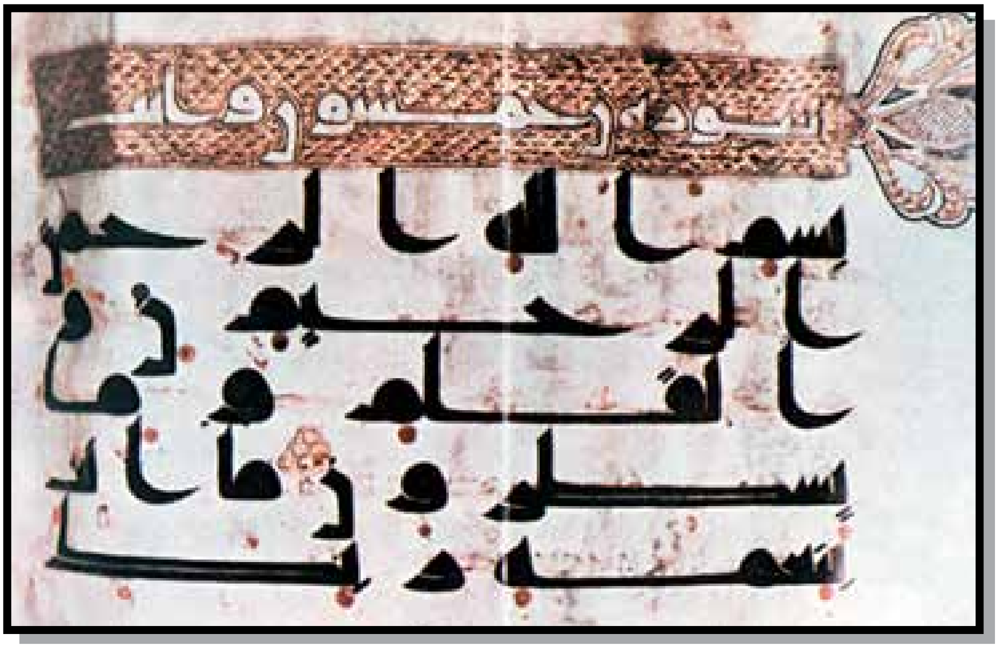
به عبارت دیگر هر نوع نوشته‌ای که با خوشنویسی نسخ و ثلث پدید آمده باشد برای همهٔ اقوام و ملل تداعی‌کنندهٔ فرهنگ اسلامی و اثری دینی و آیینی است. شناخت پیشینه و موارد کاربردی خوشنویسی موجب می‌شود تا هنرمندان در به‌کارگیری انواع خوشنویسی هویّت نمادین آنها را مورد توجّه قرار داده، بارارزش بیان بصری آثار خویش بیفزایند.

۲ــ بخش دوم در شناخت ویژگیهای انواع خوشنویسی و چگونگی به‌کارگیری درست آن در آثار فرهنگی و هنری، توجه به دانش بصری و مبانی هنرهای تجسّمی است. کسب دانش بصری که خصوصیّات و ویژگیهای عناصر بصری (نقطه، خط، سطح، حجم، رنگ، تاریکی و روشنایی، جهت، حرکت، ریتم، تعادل، بافت و ...) را به تنهایی و نیز در ارتباط با همدیگر مورد بحث قرار می‌دهد به ما کمک می‌کند تا ویژگیهای بصری انواع خوشنویسی را در حکم عناصر بصری محض مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم و تا حدودی به شناخت و کشف این ویژگیها نایل آییم.

برای مثال دانش بصری به ما می‌آموزد که خطوط منحنی،زیبایی، نرمی، مهربانی و شادی را به بیننده القا می‌کند. همین ویژگیهای خطوط منحنی، ما را در شناخت خوشنویسی نستعلیق و ویژگیهای ساختاری آن که سرشار از خطوط منحنی است یاری می‌دهد. همچنین است شناخت خصوصیّات خطوط افقی، مایل و عمودی، و ارتباط آنها با همدیگر و مطالعهٔ سایر عناصر بصری و در یک کلام، ورود در حوزهٔ دانش بصری و استفاده از آن در جهت شناخت ویژگیهای عناصر خوشنویسی و بهره‌گیری صحیح از این عناصر در جهت تقویت بیان هنری در آثار خوشنویسی و هر نوع اثر هنری و کالای فرهنگی که عناصر خوشنویسی در آن به کار گرفته می‌شود.

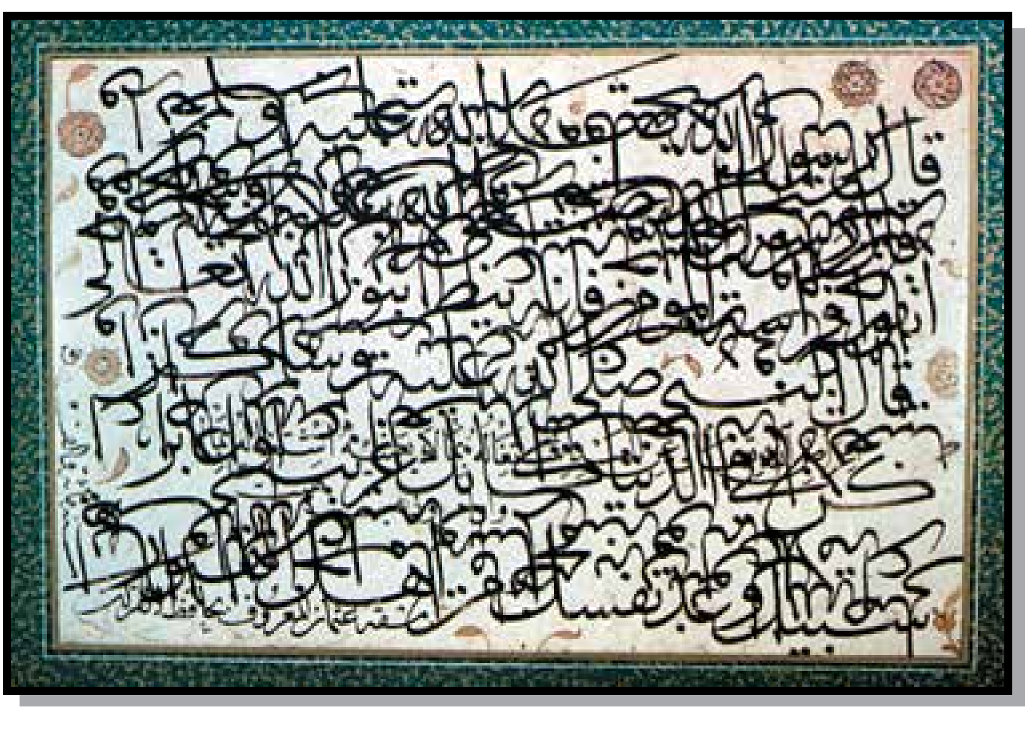
با توجّه به هویّت نمادین و ویژگیهای بصری، پاره‌ای از خصوصیّات انواع خوشنویسی، فهرست‌وار و به طور مختصر در ذیل آمده است. امیدواریم با انجام تحقیقات اصولی در آینده به شناخت دقیقتری از ویژگیهای بصری و زیبایی شناختی انواع خوشنویسی رایج دست یابیم.

کوفی: القا کنندهٔ اصالت، قداست، قدمت، معنویّت، امامت، عصمت و تداعی کنندهٔ عصر پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) می‌باشد.

تصویر ۱ــ۲۵ــ کوفی ــ (منسوب به حضرت علی ع) موزه ایران باستان

ثلث: قداست، عظمت، صراحت، شجاعت، صلابت، جدیّت، معنویّت، عبادت و حرکت را به بیننده القا می‌کند و نماد فرهنگ اسلامی است.

تصویر ۲ــ۲۵ــ سیاه‌مشق ثلث ــ حافظ عثمان (قرن ۱۱) ــ ۲۵/۸×۱۷/۷ cm ــ استانبول

نسخ: نمادی از قرآن کریم است و دارای خصوصیّاتی چون سادگی، صراحت، قدرت، جدیّت، قداست، معنویّت، پایداری، اعتماد و دانش است.

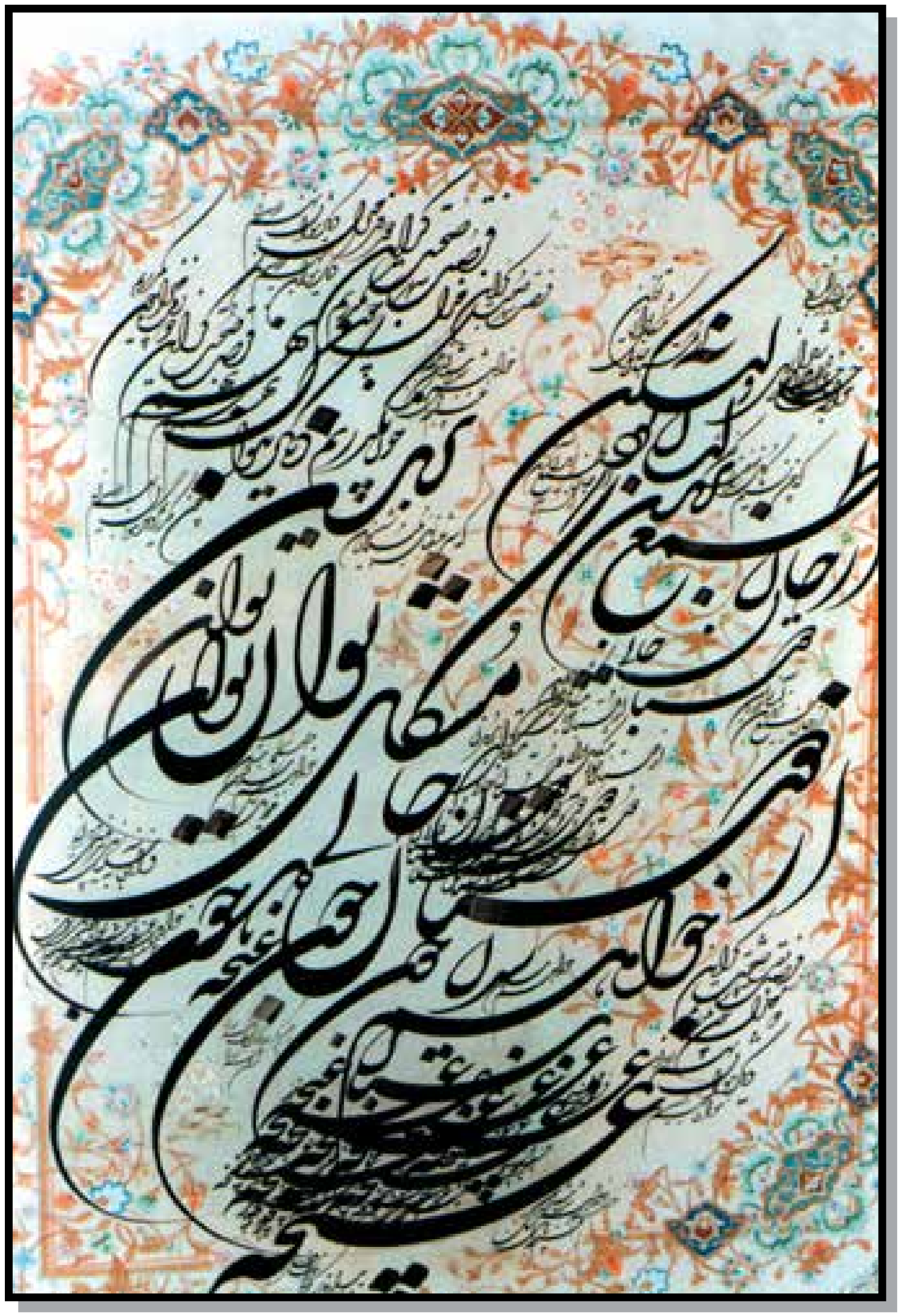
تصویر ۳ـــ۲۵ـــ خط نسخ ـــ شمس‌الدین بایسنقری ـــ cm ۳۵×۲۵ ـــ (قرن ۹) ـــ هرات

نستعلیق: سادگی، زیبایی، تناسب، اصالت، نرمی، شادی، عطوفت، آرامش، انعطاف‌پذیری، دوستی، عرفان، صداقت، پاکی، عشق و اعتماد را به بیننده القا می‌کند و نماد فرهنگ ایرانی و خط فارسی است.

تصویر ۴ـــ۲۵ـــ نستعلیق ـــ میرزا غلامرضا اصفهانی ـــ (قرن ۱۳هـ)

شکسته نستعلیق: این نوع خوشنویسی آزادی، رهایی، مهربانی، شادی، عشق، حرکت، پریشانی، ظرافت، همدلی و جوانی را به بیننده القا می‌کند.

تصویر ۵ــ۲۵ــ سیاه مشق شکسته نستعلیق ــ یدالله کابلی (معاصر)

ویژگیهایی که در مورد انواع خوشنویسی برشمردیم همیشه ثابت نیست و در ترکیب‌بندیها و موقعیتهای مختلف شدّت و ضعف هر کدام از ویژگیها متغیّر است.

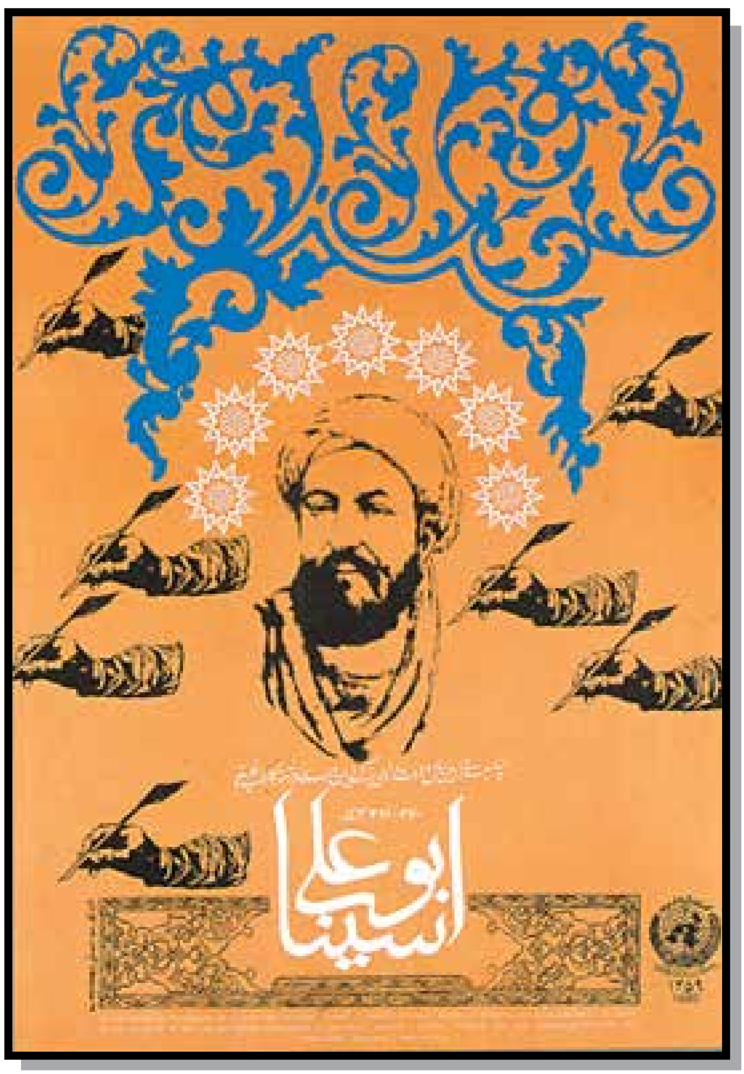
اکنون با توجه به ویژگیهای بصری ۵ نوع خوشنویسی که در این جلسه مطرح شد به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ــ در طراحی برای پوستر «جشنواره نقاشی جهان اسلام» استفاده از کدام نوع خوشنویسی مناسب است؟

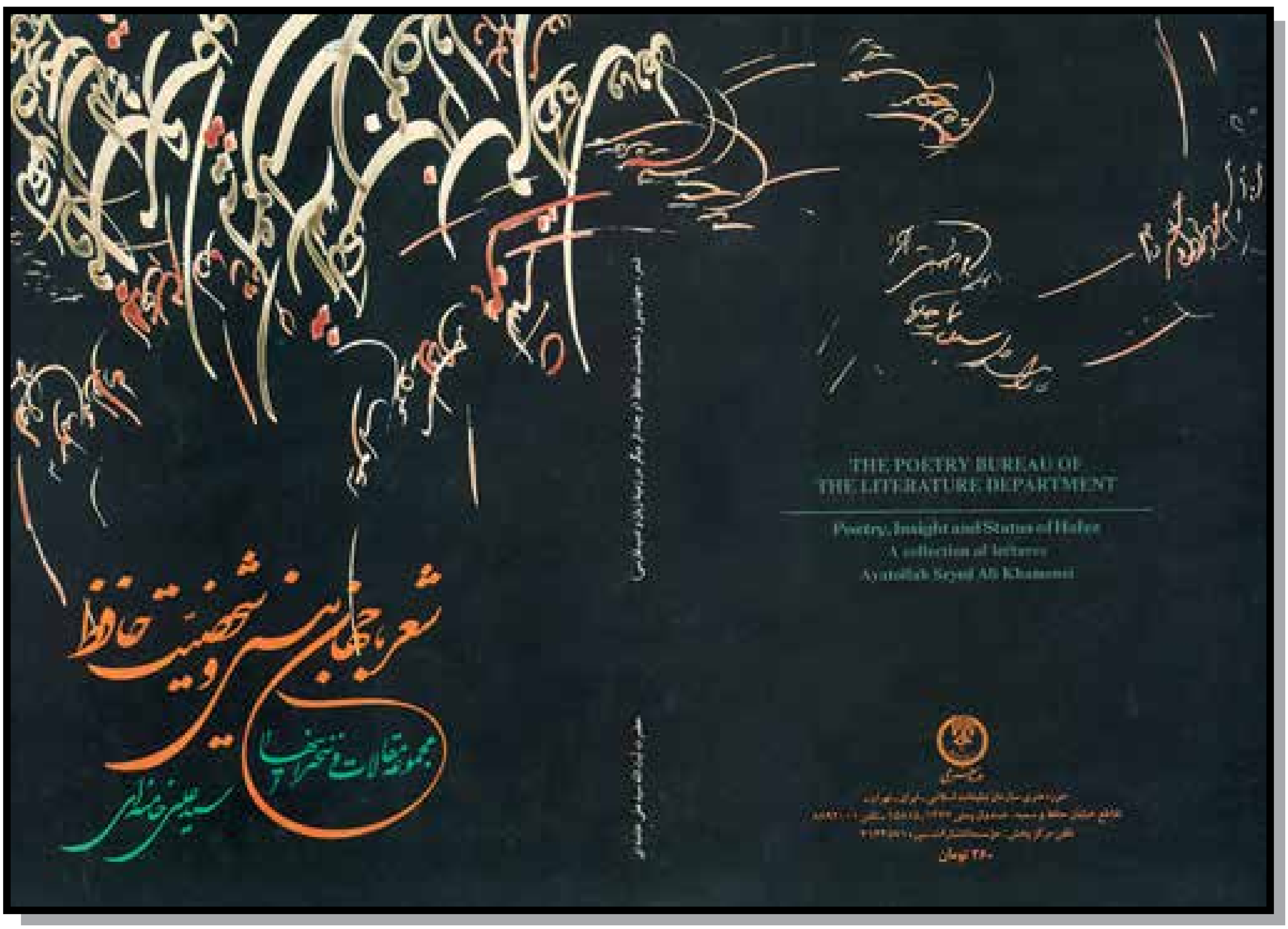
۲ــ در طراحی پوستری با موضوع «صنعت‌گردشگری در ایران» از چه نوع خوشنویسی باید استفاده کرد؟

۳ــ اگر از شما بخواهند برای کتاب داستان اصحاب کهف طرح روی جلد تهیّه کنید و در آن از خوشنویسی استفاده کنید، چه نوع خوشنویسی را در این مورد به کار می‌گیرید؟

۴ــ چه نوع خوشنویسی برای استفاده در طراحی پوستری برای «جشنواره شعر نو» مناسب است؟

تصویر ۶ــ۲۵ــ پوستر فیلم ــ مرتضی ممیز (معاصر)

تصویر ۷ــ۲۵ــ طراحی جلد کتاب با استفاده از شکسته نستعلیق ــ صداقت جباری (معاصر)

جلسه بیست و ششم

خوشنویسی و خلّاقیّتهای هنری

برای آنکه به برخی از مباحث که پیرامون خوشنویسی وهنر مطرح است و درسالهای اخیر بیش از گذشته بدان توجه شده است بپردازیم و پاسخهای مناسبی برای پرسشهایی از قبیل آیا خوشنویسی هنر است؟ آیا خوشنویسی فقط نوعی مهارت است؟ آیا هر آنچه یک خوشنویس می‌نویسد اثر هنری محسوب می‌شود؟ چگونه و در چه شرایطی هنر در یک اثر خوشنویسی نمود پیدامی‌کند؟ کدام آثار خوشنویسی تنها با به کارگیری مهارت خوشنویس پدید آمده و خلّاقیّت که جوهرهٔ اصلی یک اثر هنری است در آن به کار نرفته است؟ آیا تنها زیبا بودن یک اثر می‌تواند دال بر هنری بودن آن اثر باشد؟ و سؤالات متعدد دیگری که امروزه مطرح است بیابیم، می‌باید ابتدا بعضی از واژه‌ها را به درستی تبیین و تشریح کنیم. مهمترین این واژه‌ها که تشریح آنها می‌تواند راهگشای پاسخ به سؤالات فوق باشد کلمات زیبایی، مهارت، هنر و خلّاقیّت می‌باشد. در این جلسه به طور مختصر به تشریح این واژه‌ها می‌پردازیم و از نظرات متفکّران، صاحبنظران و هنرمندان در این زمینه بهره می‌گیریم.

زیبایی

هربرت راید در کتاب **معنی هنر** می‌نویسد : «بیشتر اشتباهات ما در مورد هنر از نداشتن وحدت نظر در استعمال کلمات هنر و زیبایی ناشی می‌شود می‌توان گفت که ما فقط در سوءِ استعمال این کلمات وحدت نظر داریم. همیشه فرض می‌گیریم هر آنچه زیباست هنر است، یا هنر کلیتاً، زیباست و هر آنچه زیبا نیست، هنر نیست.» در جای دیگر از همان کتاب آمده است «زیبایی عبارت است از وحدت روابط صوری در مدرکات حسی‌ما» به بیان ساده‌تر آن دسته از عناصر و شکلها و صداهای حادث بر حسّ ما که از آرایش و ترکیب‌بندی مناسبی برخوردارند و در ما ایجاد لذّت می‌کنند، زیبا هستند. مانند غروب آفتاب، صدای پرندگان خوش‌آواز، یک نقاشی دلنشین از طبیعت و نظایر آن. امّا همهٔ این زیباییها الزاماً هنر نیست. بلکه هنر و زیبایی دو امر متفاوت هستند. برای مثال یک کاسه سالاد که به زیبایی تزیین شده هرگز یک اثر هنری محسوب نمی‌شود در مقابل بسیاری از آثار بدوی سرخپوستان و سیاهپوستان و حتی برخی از آثار نقاشان سده‌های اخیر مانند دومیه و پیکاسو با آنکه به ظاهر نازیبا هستند در زمره آثار هنری به شمار می‌روند.

مهارت

«مهارت» نوعی رفتار است که در اثر تکرار و تمرین متوالی به دست می‌آید و امری اکتسابی است که جز با آموزش (مستقیم یا غیرمستقیم) حاصل نمی‌شود. برای مثال می‌توان کسب مهارت در نوازندگی، رانندگی، طراحی، خوشنویسی و بسیاری مهارتهای دیگر را نام برد.

بدین ترتیب خوشنویسی نیز از جملهٔ مهارتها محسوب می‌شود که جز با آموزش و تمرین و تکرار متوالی نمی‌توان بدان دست یافت. به همین دلیل خوشنویسان بخش عمده‌ای از توان خود را در جهت کسب مهارت و تقویت و ارتقا و نیز حفظ و نگهداری آن به کار می‌گیرند. یکی از پیش زمینه‌های خلق آثار هنری کسب مهارت در رشته مربوط می‌باشد.

هنر

«هنر» از مباحثی است که همواره و در طول تاریخ فلاسفه، متفکران و هنرمندان به آن پرداخته‌اند و هر کدام از دیدگاههای گوناگون آن را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند. افلاطون در مورد «هنر» می‌گوید : «هنر برتر از علم است. علم کشف می‌کند و هنر می‌آفریند». هربرت رید در کتاب **معنی هنر** می‌گوید «من اعتقاد دارم که اهمیت هنر از اقتصاد و فلسفه بیشتر است. هنر مقیاسی است که نسبت مستقیم با بینش روحانی آدمیزاد دارد.» و در جای دیگری از همان کتاب می‌نویسد : «همیشه وظیفهٔ هنر این است که ذهن انسان را کمی آن سوی حدود فهم بکشاند. و ری بِترز در کتاب **زبان نقاشی** می‌گوید : «به نظر من هنر همواره محصول احساس و اندیشه بوده است.» و حافظ در مورد اهمیت هنر می‌فرماید :

«قلندران حقیقت به نیم جو نخرند   قبای اطلس آنکس که از هنر عاریست»

این سخنان تنها نمونه‌هایی اندک از نظراتی است که صاحب‌نظران و متفکّران در اهمیّت و ارزش هنر ابراز داشته‌اند. امّا آنچه بحث در مورد هنر را اندکی پیچیده می‌کند ماهیّت هنر است و اینکه چگونه می‌توان هنر را از غیر هنر تفکیک کرد و آثار هنری را از آثار غیرهنری تمیز داد. به نظر می‌رسد بهترین راه برای رسیدن به چنین شناختی آن‌است که ویژگیهای یک اثر هنری را بشناسیم. اغلب صاحبنظران بر این عقیده‌اند که «اثر هنری» اثری است که هنرمند برای اولین بار آن را خلق می‌کند و پیش از آن وجود نداشته است. به عبارت دیگر اثر هنری اثری منحصر به فرد است که هنرمند با بهره‌گیری از قدرت تخیل، اندیشه، دانش و مهارت خود آن را پدید می‌آورد و هیچ‌کدام از این عوامل، به تنهایی نمی‌تواند به خلق یک اثر هنری بینجامد. صرف‌نظر از اینکه آثار هنری به نوبه خود از نظر ارزش و اعتبار هنری، دارای مراتب و درجات مختلف هستند، یک ویژگی مشترک دارند و آن حضور و نمود خلّاقیّت هنری آفرینندهٔ اثر در اثر هنری است. و همه آثار هنری بدون استثنا می‌باید این ویژگی را دارا باشند. اهمیّت عامل خلّاقیّت در هنر تا به حدّی است که برخی از هنرمندان و صاحبنظران هنر را همان خلّاقیّت می‌دانند و معنی دیگری بر آن متصوّر نیستند.

در هر صورت «خلّاقیّت» خصیصه تفکیک‌ناپذیر آثار هنری است و این خصیصه در آثار خوشنویسی پیشین و معاصر به وسیلهٔ خوشنویسان خلّاق و هنرمند به صورتهای مختلف بروز و نمود داشته است و دارد. گروهی از خوشنویسان قدرت خلّاقیّت و ابتکار خود را در ابداع انواع خوشنویسی و یا تکامل ساختار هندسی حروف و کلمات به کار برده‌اند که ابداع انواع خوشنویسی و تکامل آن حاصل ابتکارات و نوآوریهای چنین خوشنویسانی است. از آن جمله می‌توان از ابن مقله در نسخ و ثلث، میرعلی تبریزی، میرعماد، میرزا غلامرضا، میرزا محمدرضا کلهر در نستعلیق و محمد شفیع و درویش عبدالمجید در شکسته نستعلیق نام برد. در دورهٔ معاصر نیز خوشنویسان هنرمند و خلّاقی در این زمینه تلاش کرده‌اند و در تکامل انواع خوشنویسی رایج به ویژه خوشنویسی نستعلیق و شکسته نستعلیق به موفقیّتهای چشمگیری دست یافته‌اند. وجه دیگر بروز خلّاقیّت در خوشنویسی، به نوآوری در ترکیب‌بندی و آرایش حروف و کلمات به منزلهٔ عناصر بصری در آثار خوشنویسی مربوط است. خوشنویسانی که در این زمینه به آفرینشهای هنری دست می‌زنند حروف و کلمات را همانند نتهایی که آهنگسازان برای خلق یک قطعهٔ موسیقایی به کار می‌برند و با ترکیب‌بندی هنرمندانه قطعه‌ای جاودانه می‌آفرینند به کار می‌گیرند. برخی از کتیبه‌ها و سیاه‌مشقهای خوشنویسان پیشین و بسیاری از آثار نقاشیخط معاصر از این گروه‌اند. بدیهی است که در خوشنویسی نیز همچون نقاشی و رشته‌های دیگر هنری آثاری پدید آمده‌اند که ارزش هنری کمتری دارند و یا فاقد ارزش هنری‌اند و خوشنویس تنها با استفاده از مهارت خود آنها را به وجود آورده است و برخی از آثار خوشنویسی نیز

بنابر ضرورتها فقط برای زیبایی متن و به منظور ایجاد رغبت بیشتر در خوانندگان و مطالعه کنندگان آن اجرا شده و می‌شود. مانند بسیاری از کتابهای شعر و پیامهای تبلیغاتی و غیره که بنا بر مقتضیّات خوشنویسی شده و می‌شوند. علاوه بر آنچه گفته شد از عناصر خوشنویسی در هنرهایی همچون حجم، نقش برجسته، معماری، صنایع دستی، و غیره می‌توان در جهت آفرینش آثار هنری استفاده کرد ؛ همچنانکه در گذشته، هنرمندان خلّاق ایرانی در بناها و دست ساخته‌های خود به طرق مختلف از خوشنویسی و امکانات تجسّمی آن بهره می‌گرفته‌اند، امروزه نیز زمینه‌های متعددی وجود دارد که می‌توان با بکارگیری عناصر خوشنویسی در آنها هم بردامنه و موارد کاربری خوشنویسی افزود و هم جنبه‌های فرهنگی و هنری برخی کالاها را ارتقا داد و هویّت ملّی را در این نوع کالاها و تولیدات به خوبی نمایاند. برای مثال می‌توان صنایع پوشاک، پارچه، کاشی و سرامیک، را به عنوان زمینه‌های مناسبی که می‌توان از عناصر خط و خوشنویسی در آنها استفاده کرد نام برد. همچنین در زیباسازی شهرها و تزیینات داخلی اماکن عمومی و غیره، امکانات بالقوّه‌ای برای حضور فراگیر هنر خوشنویسی به صورت حجم و نقش برجسته وجود دارد که به نظر می‌رسد از این طریق می‌توان هنر خوشنویسی را از حصار تنگ صفحات کاغذی و نمایشگاهها و مجموعه‌های خصوصی به درون جامعه برد و این هنر شریف و نماد فرهنگی و میراث ارزشمند را از انزوایی که بعد از دوران قاجار به آن دچار گشته خارج ساخت.

تصویر ۱ــ۲۶ــ نقاشیخط ــ محمد احصایی (معاصر)

تصویر ۲ــ۲۶ــ نقاشیخط ــ نصرالله افجه‌ای (معاصر)

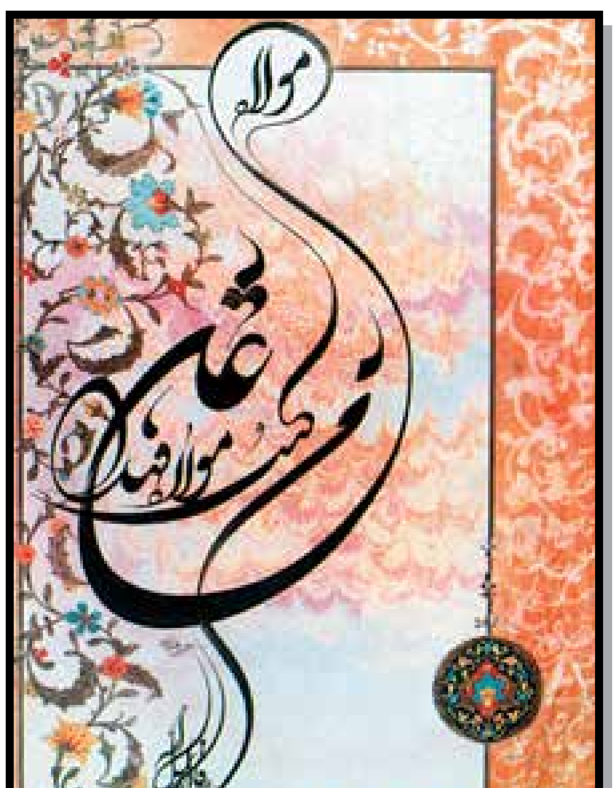
تصویر ۳ـ۲۶ـ نقاشیخط ـ اسماعیل رشوند (معاصر) ـ مرکّب و قلم ـ حرکتهای آزاد و سریع قلم ـ ۴۵cm×۳۰

تصویر ۴ـ۲۶ـ نقاشیخط ـ اسماعیل رشوند (معاصر) ـ(بداهه‌سازی با حرکتهای سریع قلم) ـ مرکب و قلم خوشنویسی ـ ۷۰cm×۵۰

تصویر ۵ ــ ۲۶ ــ نقاشیخط ــ یونس پولاد (معاصر) ــ مرکّب و قلم ــ cm ۷۸ × ۵۸

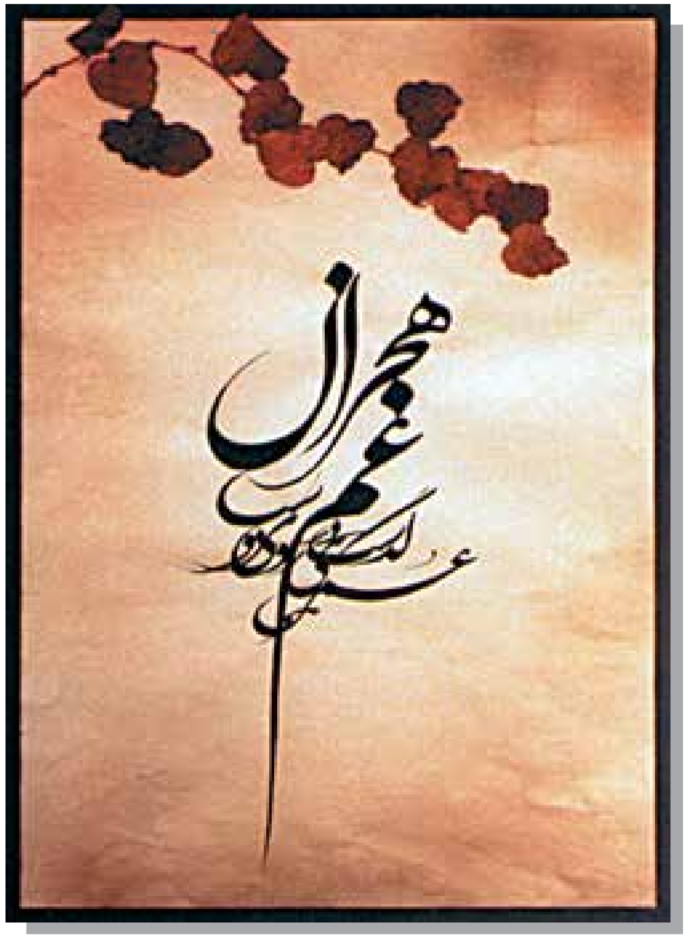

تصویر ۶ــ۲۶ــ استفاده از حرکتهای نرم و آزاد ــ غلامعلی فرضی (معاصر) ــ cm۶۹×۴۸/۵

تمرین منزل

۱ــ برداشت خود را از تصویر ۲ــ۲۶ در چند سطر بنویسید.

۲ــ در تصویر ۵ــ۲۶، هنرمند سعی کرده است پرواز را با چند حرکت ساده نستعلیق نشان دهد. آیا به نظر شما موفق شده است؟ دلایل خود را بیان کنید.

تصویر ۷ــ۲۶ــ استفاده از حرکتهای نرم و آزاد ــ اسماعیل رشوند (معاصر) ــ ۲۵×۳۵ cm

تصویر ۸ــ۲۶ــ نقاشیخط ــ ترکیب‌بندی (کشیده‌ها و گِردیها) ــ فرامرز پیل آرام (معاصر)

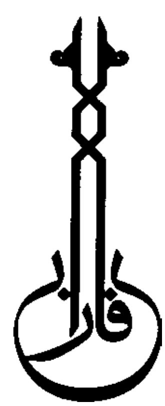
تصویر ۹ــ۲۶ــ استفاده از خوشنویسی در طرّاحی تمبر ــ صداقت جباری (معاصر)

تصویر ۱۰ــ۲۶ــ استفاده از خوشنویسی در طراحی آرم ــ صداقت جباری (معاصر)

تصویر ۱۱ــ۲۶ــ طراحی آرم با استفاده از خوشنویسی ــ مرتضی ممیز (معاصر)

تصویر ۱۲ــ۲۶

تصویر ۱۳ــ۲۶

تصویر ۱۴ــ۲۶ ــ مرتضی ممیز

منابع و مآخذ

ـ کِلک مشکین ـ چاپ اوّل ـ ۱۳۷۶ ـ انجمن هنرهای تجسّمی ایران
ـ فن‌الخطّ ـ مصطفی اوغوردرمان ـ ۱۴۱۱ هـ ـ ۱۹۹۰ میلادی ـ استانبول
ـ پیدایش و سیر تحوّل هنر خط ـ چاپ دوم ـ ۱۳۶۳ ـ انتشارات یساولی
ـ مرقعّات ـ انتشارات آستان قدس رضوی ـ ۱۳۶۹
ـ تجلّی هنر در کتابت بسم‌الله ـ محمدمهدی هراتی ـ۱۳۶۷ ـ انتشارات آستان قدس رضوی
ـ چهار فصل ـ جلیل رسولی ـ ۱۳۷۵ـ چاپ اول ـ تهران
ـ جان جانان ـ جلیل رسولی ـ ۱۳۶۹ ـ چاپ اول ـ تهران
ـ معنی هنر ـ هربرت رید ـ ترجمه نجف دریابندی ـ نشر چکامه ـ چاپ چهارم
ـ خوشنویسی و فرهنگ اسلامی ـ آن ماری شیمل ـ ترجمهٔ دکتر اسدالله آزاده ـ انتشارات آستان قدس رضوی ـ ۱۳۶۸
ـ کتاب خوشنویسی (کارگاه خوداتکایی) ـ حسین تهرانی ـ علی کنشلو ـ۱۳۷۴ ـ آموزش و پرورش
ـ خوشنویسی ـ (گرافیک ـ معماری) ـ هادی حاج‌آقاجانی ـ ۱۳۷۸ ـ آموزش و پرورش
ـ آداب الخط امیرخانی ـ غلامحسین امیرخانی ـ انتشارات انجمن خوشنویسان ایران ـ ۱۳۷۱
ـ بحر عشق ـ عباس اخوین ـ ناشر محمد روزبهی ـ ۱۳۶۸
ـ سرمشقهای نستعلیق ـ عباس اخوین ـ ۱۳۶۲